

Gamla och nya städer i Göta älvdalen

en jämförelse av stadsfunktioner i fyra medeltidsstäder före och efter flytt

Sandra Eliasson
Kandidatuppsats i Historisk arkeologi
Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds Universitet
Höstterminen 2013
Handledare: Martin Hansson

Abstract

Eliasson Sandra, 2013. Gamla och nya städer vid Göta älv – en jämförelse av stadsfunktioner i fyra medeltidsstäder före och efter flytt (Old and new cities at Göta älv – a comparison of urban functions in four medieval towns before and after relocation).

In 1473 the citizens of Lödöse had to establish a new city close to what we today call Gothenburg. It got the name New Lödöse. This move was an order from the king Gustav Vasa. In the 17th century the inhabitancy of Kungahälla was forced to move on orders from the king Christian IV. They settled down in Kungälv, below Bohus fortress. This paper questions the difference between the institutions and functions in the city before and after their relocation. Is there any continuity between the new city and their forerunner? Is it possible to see any connection between the power and a city's institutions and functions? The paper discusses if there is any similarity or difference between the four cities – Kungahälla, Kungälv, Lödöse and New Lödöse. This will be done by seeing if there are different institutions and functions present in a city such as: churches, monasteries, fortification and royal estate, hospital, town hall, square, street layout and urban planning, market and trade, port, craft production and if there are any specific functions or institutions that characterize the city. After the cities are presented the paper will discuss the results, which is that we can see a difference between Kungahälla and Lödöse by size, functions and activity. There is no direct continuity between Kungahälla and Kungälv – the medieval city is abandoned in the 17th century. Lödöse is still active as a parallel town to New Lödöse. Building material and the hospital activity moves to the new city in both cases. The power of the church decreases – which is noticeable in the towns. It's the same with the power of the crown – more fortifications and less religious buildings. The crown's power is not decreased but the king is not as present in a town as before the 1500's. The burghers then act on orders from the king but control the city in their ways. This is noticeable because there is more focus on trade than religion and fortifications.

Innehållsförteckning

FÖRORD	1
INLEDNING OCH BAKGRUND	2
SYFTE	5
FRÅGESTÄLLNING	5
KÄLLKRITIK	6
FORSKNINGSHISTORIK	6
METOD OCH MATERIAL	7
TERMER	8
PRESENTATION	9
KUNGAHÄLLA	9
KUNGÄLV	13
LÖDÖSE	17
NYA LÖDÖSE	24
JÄMFÖRELSE OCH RESULTAT	28
KYRKANS PLATS I STADEN	29
DEN KUNGLIGA MAKTEN I STÄDERNA	31
BORGERSKAPET	32
STÄDERNAS STORLEK	32
KONTINUITET OCH DISKONTINUITET	33
”SYSKONSTÄDER”	34
SAMMANFATTNING	34
REFERENSLISTA	36
BILAGOR	39

Förord

Det är inte konstigt att man känner samhörighet med en ort där man, bokstavligen talat, är släkt med halva kyrkogården, om inte mer. Lödöse är just en sådan ort för mig. Släkten på min mammas sida har under flera generationer levt i Lödöse eller i närliggande områden. Vid flera tillfällen under åren har jag spenderat tid i denna lilla ort. När man står och blickar ut över orten från Tingberget är det svårt att föreställa sig den medeltida storstad som en gång bredde ut sig där nere. Det har vid flertal tillfällen pratats om mannen Rune Ekre, som bodde hos min morfars familj när han jobbade på Lödöse Museum. Det tog säkert ett tag innan jag kunde konstatera att det var just den Rune Ekre som undersökt näst intill hela Lödöse arkeologiskt. Vid min tid som praktikant på Lödöse museum stod jag vid en hög vägg där personalen gjort en rekonstruktion av Lödöses kulturlager. En skolelev frågar mig då om det är en medeltida klättervägg. Den frågan fick mig att verkligen förstå hur djupa eller höga dessa kulturlager är, om de skall kunna misstolkas som en klättervägg. Så intresset för Lödöse har funnits där länge – lika så intresset för medeltid. Det är grunden till varför jag ville skriva en uppsats om just medeltiden och jag tyckte det var dags att göra en ingående undersökning av den medeltida staden Lödöse. Jag visste en del sedan tidigare, men jag har aldrig riktigt gått igenom materialet så noga – tills nu.

Jag ville skriva om Lödöse. Det visste jag och tack vare tips och idéer från min handledare Martin Hansson pusslade vi ihop en frågeställning. Kungahälla och Kungälv togs med i tankarna, för den där fästningen har ju alltid funnits där när man kör längs älven, men hur såg egentligen staden ut? När jag år 2011 besökte området för Kungahälla första gången hade jag ingen aning om vad Kungahälla varit för ort. Intresset ökade och uppsatsen fick ge plats åt denna, lite mindre kända, medeltidsstad.

Jag vill tacka min handledare Martin Hansson för all hjälp under uppsatsens gång. Tack går också till min mamma, pappa och Christian för att ha hjälpt mig både mentalt och med uppsatsens utformning. Det största tacket går till min mormor och morfar. Tack för att ni bosatte er i Lödöse.

Sandra Eliasson.

Lund, fredagen den 13 december 2013.

Inledning och bakgrund

Hans Andersson använde tre kategorier av urbaniseringskriterier för att definiera vad som var en medeltida stad. Dessa kriterier kunde visa om en ort var på väg att bli urbaniserad. Andersson använder sig av följande funktioner för att definiera en stad: de funktionella, topografiska och inre rättsligt-administrativa kriterier. De funktionella visar på en orfs förhållande till omlandet samt definierar en plats som centralort. De topografiska kriterierna visar om orten varit en tätort eller inte och hur ortens bebyggelsemönster skiljer sig från andra orter eller landsbygd. Den sista kategorin fastställer stadens juridiska ställning, om orten haft stadsprivilegier samt stadsstyre. Andersson är tydlig med att påpeka att gränserna mellan de tre kategorierna kan bli flytande (Andersson 1990 s. 26; Andrén 1985 s. 145).

Anders Andrén menar att Anderssons uppdelning visar på en allmän stadsdefinition och att det framförallt är de administrativa kriterierna som kan kopplas till ett allmänt medeltida stadsbegrepp. Andrén delar upp den medeltida stadsutvecklingen i Danmark i tre faser, 1000-1200-tal, 1200-1350-tal samt 1350-1550-tal. I den första fasen menar Andrén att de existerande städerna blir mer tätbebyggda och skiljer sig mer från landsbygden. Städernas urbana utveckling kan ses i ett sammanhang med kungamaktens expansion. Mellan åren 1130 till 1200 sker en viss förändring i städerna då det etableras borgar, fiskelägen och hamnar. Städerna får nu ett nytt förhållande till handel och produktion. Under denna tid sker det inom politiken flera inbördesstrider mellan kandidater till kungamakten. Vid samma tid etableras flera kloster och grundaren till ett kloster är ofta av kunglig börd. För att kungamakten skulle kunna legitimeras behövde specifika personer och kyrkliga institutioner vara inblandade i samma herravälde (Andrén 1985 s. 81f, 145).

Från den andra fasen, 1200-1350 uppträder de tidigaste stadsprivilegierna och nu sker också formella stadsgrundläggningar. Städerna blev viktiga knutpunkter för kungamakten som vid den här tiden expanderade stort. Det gjorde även den internationella handeln. Det sker, som i föregående fas, även nu en maktkamp mellan kungamakten och aristokratin. Det sker även en kamp mellan kungamakten och kyrkan (Andrén 1985 s. 86ff)

I den sista fasen innefattar perioden från 1350- 1550. Denna period präglas av både kris och expansion. Det finns inga direkta tecken på så mycket förändring i städerna, inga nya konvent byggs och inte heller uppförs några fler stadskyrkor. Ett självstyre i städerna etableras genom borgmästarämbetet under slutet av perioden. Dock var samhällena under 1300-talet fortfarande feodalt präglad, men kungamakten fungerade som en stat eller en offentlig institution. Under 1400-talet etablerades flera nya städer och i slutet av 1400-talet in i början på 1500-talet sker en viss ökning av den förindustriella urbaniseringen. Städer läggs nu ner för att ge plats åt få nyetablerade orter. Ett ökat borgerskap syntes i städerna, som gav ett stöd för kronan. Detta var slutet på den medeltida urbaniseringen och vid denna tid kom också reformationen som innebar ett nederlag för både kyrkan och borgerskapet (Andrén 1985 s. 102, 104ff, 119).

Syftet med uppsatsen är att diskutera de medeltida städernas karaktär och funktion före och efter flytt (se vidare nedan). Låt oss kort diskutera orsakerna till städernas omlokalisering.

Under 1500 och 1600-talet sker en urbaniseringsexplosion i Europa och en äldre struktur ger plats åt en ny. De städer som varit framgångsrika i den medeltida strukturen förblev ofta framgångsrika i den nya. Flera städer i området kring engelska kanalen gynnades.

Urbaniseringsprocessen hade lett till att ekonomin ökade eftersom priserna på varor blev högre, befolkningsantalet ökade och den internationella handeln stärktes eftersom den agrara produktionen också gjorde det. I utkanten av detta expanderande område fanns Skandinavien. Norden låg mellan det exploderande urbaniseringsområde i västra Europa och det agrara området i de östra delarna. Sverige var placerat nära den urbanisering som pågick och blev beroende av grannländerna både det politiskt och ekonomiskt. Städerna som redan var dominerande blev större medan de mindre städerna blev mindre. Städernas tillväxt blev alltså selektiv (Harlitz 2010 s. 128ff). Denna process skedde även i de skandinaviska länderna och Erika Harlitz beskriver det som att ”Den selektiva tillväxten resulterade nämligen i att de europeiska huvudstäderna expanderade på bekostnad av utvecklingen på de lägre nivåerna i det urbana system som huvudstaden kom att dominera.” (Harlitz 2010 s. 130). Detta ledde till att de ledande städerna utvecklades till en *primatstad* vilket vi kan se exempel på i Skandinavien där Köpenhamn och Stockholm utvecklas på bekostnad av mindre framgångsrika städer inom sitt rike (Harlitz 2010 s. 130).

Stadsgrundningar, stadsförflyttningar och stadsnedläggningar var de tre politiska handlingar som under 1600-talet var en del av den omstrukturering som skedde i det svenska urbana systemet. I Skandinavien var 1600-talet en period av tämligen intensiv urbanisering grundad i kronans behov. I takt med att nya städer grundades så lades flera redan existerande städer ner eller omlokaliseras. Omkring 25 stadsförflyttningar har påträffats under tidigmodern tid i Skandinavien där de flesta av dem skedde i Sverige. Detta var dock inget nytt fenomen utan städer omlokaliseras redan under senmedeltiden, 1400-1500-tal (Harlitz 2010 s. 133f).

Lödöse räknas till de städer som omlokaliseras på 1400-talet. Den 17 augusti 1473 kom dagen då Lödöses befolkning uppmanades att flytta och bygga nytt. Invånarna blev tillsagda att etablera sin nya ort på Sävholm vid Sävåns mynning (Ekre u å s. 1). Stadsprivilegier för den nya staden Götaholm gavs under samma dag, men denna stad kom år 1474 att byta namn till Nya Lödöse (Harlitz 2010 s. 122).

Det finns mer än en orsak som gjorde att Lödöseborna var tvungna att flytta och etablera sig på annan ort. Rune Ekre menar att orsaken till att befolkningen behövde förflytta sig berodde på den skada som staden fått efter flera danska anfall (Ekre u å s. 1). Han menar även att efter Kristoffer av Bayerns död år 1448 blev Lödöse indraget i stridernas centrum. Staden var en politisk mötesplats år 1442 då Kristoffer av Bayern valdes till unionskonung just i Lödöse. Efter hans död tog unionsstriderna fart och Lödöse blev då drabbat av stora påfrestningar, som bland annat belägringar, brandskattning samt svåra bränder. Eftersom staden fick lida flera påfrestningar kan det vara så att Lödöse aldrig återhämtade sig och detta nederlag blev en orsak till varför en ny stad söder om etablerades (Ekre 1966 s. 5). Tillsammans med skadorna efter krig var det även den tull som Norge hade etablerat vid Bohus som var en orsak till stadens omlokalisering. Det var viktigt att komma söder om den nya tullen beroende på den dansk-norska störningen på handelstrafiken som pågick längs Göta älv. På grund av att

tullen etablerades samt de störningar som skedde i handeln sjönk konjunkturen för handeln i Lödöse (Ekre 1966 s. 5; Ekre 1979-80 s. 77; Harlitz 2010 s. 122). Den som flyttade skulle få 20 års tull och skattefrihet och Ekre menar att det troligtvis var den överenskommelsen som lockade så många till att ge upp sina boställen i Lödöse för att flytta (Ekre u å s. 1). I Erika Harlitz avhandling från 2010 tar hon upp att tullen vid Bohus inte borde haft så stor inverkan på befolkningen så att de var tvungna att omlokalisera staden. Hon menar att det kan ha varit en liten del av orsaken till flytt av Lödöse, men eftersom det fanns tullar vid segelbara floder under medeltiden runt om i hela Europa är inte tullen vid Bohus något unikt fall. Det är inte heller helt klart när man började betala tull vid Bohus.

Den andra staden som uppsatsen diskuterar är Kungahälla som ligger strax söder om Lödöse och väster om dagens Kungälv. År 1308 började Bohus fästning att byggas. När den var färdigbyggd tog den över som den mest betydelsefulla borgen i mynningsområdet i Göta älv. Resultatet av uppförandet av Bohus fästning på 1300-talet blev att Kungahällas roll förändrades. Det blev på Kungahällas bekostnad som borgen i Bohus blev en politisk stödjepunkt i området och detta var starten till att Kungahällas roll förändrades och med tiden togs över mer och mer av Bohus (Carlsson 2007 s. 111). Fästningen som under början av 1500-talet fortfarande var ett slott förstärktes med sten från det brända klostret i Kungahälla (Löfberg 2001 s. 60). Som i Lödöse fick invånarna i Kungahälla uppmaning att flytta. De fick av Kristian IV år 1612 order uppföra en stad på öarna under Bohus fästning (Carlsson 2007 s. 106).

Syfte

Målet med undersökningen är att, genom arkeologiska och historiska källor, ta reda på hur de två medeltida städerna Lödöse och Kungahälla ser ut före och efter den omlokalisering av städer som sker. Det geografiska huvudområde som analyseras i denna uppsats är Göta älvdalen, med fokus på att jämföra Lödöse och Nya Lödöse samt Kungahälla och Kungälv. Städernas karaktär och funktion jämförs genom ett antal institutioner och offentliga byggnader samt dessas funktioner och förekomst. Genom att analysera varje stad får vi fram vilka städer som hade vissa institutioner och funktioner och kan på så vis jämföra städerna mot varandra. Det skall också diskuteras varför en del städer enbart har vissa institutioner samt om det är någon skillnad på städernas uppbyggnad när det gäller placering av offentliga byggnader, dess bebyggda yta och om det finns någon likhet mellan den nyetablerade staden och dess föregångare. En annan aspekt som uppsatsen diskuterar är om det finns någon koppling mellan den makt som råder och städernas karaktär och funktion före och efter flytt. De olika företeelserna som diskuteras är uppdelade inom de tre sfärerna: kyrka, kungamakt och borgerskap.

Städernas karaktär och funktion diskuteras mot bakgrund av den generella synen på stadsutvecklingen i Skandinavien är ett resultat av Anders Andréns forskning. Han har delat upp den medeltida stadsutvecklingen i faser som följer varandra kronologiskt: 1000-1200-talet, 1200-1350-talet samt 1350-1550-talet. I faserna framgår det att politiken tar stor roll i stadsutvecklingen vilket ses genom vilka slags byggnader det fokuseras på. Detta kan kopplas till uppsatsens olika företeelser när det gäller institutioner, offentliga byggnader samt städernas funktioner.

Notera att uppsatsen inte kommer diskutera städernas medeltida historia utan fokuserar på det arkeologiska materialet som ger oss kunskap om stadens utbredning, uppbyggnad och karaktär. Inte heller kommer uppsatsen att fokusera på orsaken till städernas flytt, vilket har diskuterats i tidigare artiklar och uppsatser. Dock kommer de teorier som diskuteras om orsakerna till städernas flytt nämnas. Det går inte att utesluta dessa teorier när det är meningen att uppsatsen skall diskutera städernas karaktär och funktion före och efter flytt.

Frågeställning

Utifrån syftet kommer uppsatsen att fokusera på följande frågeställningar:

- Hur ser de medeltidsstädernas urbana karaktär och funktion ut före och efter flytt?
- Vad finns det för likheter samt skillnader mellan de städer som omlokaliseras före och efter flytt?
- Ser man någon kontinuitet i stadens funktioner mellan städerna eller etableras en helt ny stad utan kopplingar till sin föregångare?
- Säger städernas sammansättning av offentliga byggnader och funktioner något om vilken makt som kontrollerat staden - kungen, kyrkan eller borgerskapet?

Källkritik

Det är väsentligt att förstå att det material som presenteras om de olika städerna skiljer sig åt stort. Det insamlade historiska och arkeologiska material som presenteras om Lödöse innehåller mer än resterande städer. Orsaken till detta är att det gjorts fler och större utgrävningar just i Lödöse. Det är också en skillnad när det kommer till bevaringsförhållanden och jämför man de olika städerna är det enbart två som finns kvar idag. Nya Lödöse och Kungahälla har blivit jämnade med marken medan Lödöse och Kungälv fortfarande finns över mark. Dock finns enbart de medeltida lämningarna under mark, men i Lödöse finns det mycket mer arkeologiskt material att jobba med. Det finns även mer historiska källor som nämner Lödöse än de andra städerna och genom det kommer kunskapen om den medeltida staden direkt från medeltiden. Det är viktigt att vara källkritisk när det kommer till de skriftliga medeltida källorna - de stämmer inte alltid och det finns alltid en risk att de är subjektiva. Det går inte alltid att veta vem som är författare till en medeltida text och vilket förhållande den personen hade till den eller det som beskrevs.

De flesta arkeologiska undersökningar av just Lödöse har gjorts under 1900-talet. Det börjar med Carl af Ugglas som år 1931 ger ut en bok med all aktuell fakta angående det medeltida Lödöse. Denna bok används än idag som en bra grund, men man behöver veta att af Ugglas vid påträffandet av S:t Olofskyrkan under lång tid var säker på att han hade hittat lämningarna efter Hospitalet och baserade viss fakta utifrån detta. Därför är det idag viktigt att jämföra med ny fakta för att se vilket som fortfarande är aktuellt. Rune Ekre håller i 40 år på med de arkeologiska undersökningarna i Lödöse och det är hans böcker som innehåller den mest aktuella fakta angående stadens medeltida karaktär.

Forskningshistorik

Som det i ovanstående stycken förklaras finns det olika mängd material angående de olika orterna. När det gäller Lödöse är det Rune Ekre och Kristina Carlsson som står för den tydligaste forskningsinsatsen om stadens historia, både historiskt och arkeologiskt. Erika Harlitz gjorde år 2010 en avhandling om Lödöses uppgång och fall. Där presenterar hon material om Lödöses politiska utveckling samt orsaker till flytt och vad som format den medeltida staden. Kristina Carlsson har även forskat mycket om Kungahälla och hon har tillsammans med Hans Andersson skrivit flera böcker om platsen. När det kommer till Nya Lödöse finns det inte alls lika stor mängd information i böcker som om de andra städerna. En arkeologisk rapport finns publicerad, men det är mer eller mindre de böcker som tar upp Lödöse som nämner information om Nya Lödöse. Dock har det under hösten 2013 pågått en arkeologisk undersökning i området för Nya Lödöse. Kunskapen om stadens historia kommer med tiden att öka (<http://www.stadennyalodose.se>).

Det finns desto mer material om Kungälv, speciellt moderna texter om staden. De olika städerna har presenterats både historiskt och arkeologiskt, men inte ställts mot varandra och jämförts utifrån utseende och uppbyggnad. Därför kommer denna uppsats att bidra med ett nytt sätt att diskutera de medeltida städerna i Göta älv dalen.

Metod och material

För att kunna besvara frågeställningen kommer historiska och arkeologiska källor att användas. Litteratur som angår ämnet står i centrum men även arkivmaterial som historiska kartor som belyser de geografiska områden som uppsatsen tar upp.

De två medeltidsstäderna Gamla Lödöse och Kungahälla samt efterträdarna Nya Lödöse och Kungälv jämförs med varandra och jag använder då vissa infallsvinklar för att klarlägga likheter och skillnader. För att göra en undersökning som går ut på att jämföra stadsbilden av dessa städer använder jag mig av ett antal faktorer som jag vill jämföra när det kommer till själva stadsbilden. Den ”mall” som används för varje stad innehåller följande: Kyrkor, kloster, försvarsanläggning och kungsgård, hospital, rådhus, torg, gatunät och stadsplan, marknad och handel, hamn, hantverk och samt om det finns några specifika funktioner eller institutioner som karakteriserar staden. Dessa är valda eftersom uppsatsen går ut på att diskutera funktionerna i en stad före och efter flytt. Det går tydligt att se skillnader mellan städerna genom att undersöka vilka offentliga byggnader som byggs upp i den nya samt vilka som får stå kvar i den gamla. De företeelser som diskuteras kan också sägas komma från vad som skulle kunna vara skilda delar av samhället. Kyrkan, kloster och hospital refererar till kyrkans makt. Försvarsanläggning och kungsgård till kungamakten. Rådhus och marknad kan förknippas med stadens borgerskap. Övriga företeelser som gatunätverk, hantverk, hamn, torg samt någon specifik funktion unikt för en viss stad kan ge oss information om stadens karaktär. Detta ger oss en möjlighet att jämföra en viss stads funktionella karaktär med en annan och på så vis kunna se vad som skiljer sig mellan de olika städerna.

De olika institutionerna, offentliga byggnader samt städernas olika funktioner, har valts som utgångspunkter för att kunna få en bild av stadens uppbyggnad, presenteras i texten. Deras utseende, datering och placering i staden diskuteras i den mån det finns information. Dessa jämförs sedan mot varandra.

Städerna för uppsatsen valdes eftersom de under stor del av medeltiden var en av sitt rikets viktigaste städer. Kungahälla placerades på sydspetsen av det norska riket och agerade flera gånger stad med kunglig närvaro samt som en handelsplats med flera internationella kontakter. Lika så gjorde Lödöse. Under mitten av 1300-talet spenderade kung Magnus Eriksson och hans drottning Blanka stor del av sin tid i Lödöse. Staden var också Sveriges enda utpost mot väst och en framgångsrik handelsstad. Eftersom de båda städerna ligger i Göta älv dalen och inte så långt ifrån varandra, samt att båda städernas invånare fått order om att uppföra en ny stad gjorde det att de var klara kandidater för min uppsats.

Uppsatsen diskuterar tiden mellan tidig medeltid, omkring 1000-talet fram till tidigmodern tid omkring 1600-1700-talet. Uppsatsens mål är att diskutera städernas funktion och karaktär före och efter flytt och kommer därför inte uppehålla sig vid den nyetablerade stadens hela kronologi. En kort sammanfattning om specifika händelser i städerna beskrivs, men det läggs ingen fokus på städerna efter slutet av 1600-talet och alla nya städer som etableras i området.

1000-talet används som början för undersökningen eftersom städerna med största sannolikhet uppfördes under slutet av 900-talet eller början av 1000-talet.

En kort beskrivning om vilka teorier som finns angående orsak till stadens omplacering diskuteras för att reda ut om det är någon likhet mellan de olika städerna.

Termer

Den stad som i de flesta källor kallas för Lödöse eller Gamla Lödöse är det samhälle som idag ligger i Lilla Edets kommun omkring fyra mil norr om Göteborg. Under medeltiden var denna plats en av Sveriges viktigaste städer. Denna stad kommer i uppsatsen att benämnas som **Lödöse** med undantag för att den ibland benämns specifikt som Gamla Lödöse. När termen Lödöse används är det Gamla Lödöse som det syftas på. Detta är tillskillnad för Nya Lödöse som låg under dagens Gamlestan i Göteborg. Platsen kommer enbart att benämnas som **Nya Lödöse**.

Benämningen angående Kungahälla och Kungälv kan vara vilseledande. Under 1500-talet började området där det medeltida Kungahälla låg kallas för Kungälv. Den stad som etablerades intill Bohus fästning, på Fästningsholmen i början av 1600-talet, fick namnet Nya Kungälv och området Kungahälla fick då namnet Gamla Kungälv. Den stad som sedan uppfördes på fastlandet, där staden ligger idag fick namnet Kungälv.

I uppsatsen kommer stadsområdena benämnas på följande vis: Området för Kungahälla kommer benämnas enbart som **Kungahälla**, oberoende om vilken tid som det handlar om.

Staden på Fästningsholmen från 1600-talet benämns som **Nya Kungälv** och den nuvarande staden benämns som **Kungälv** eller **dagens Kungälv**.

Presentation

KUNGAHÄLLA

Enligt Heimskringla, en saga av Snorre Sturlasson, fanns Kungahälla redan på 900-talet, men det finns inga direkta bevis att detta var fallet. Dock tror man med säkerhet att staden fanns på 1100-talet, då Kungahälla omnämns igen av Snorre Sturlasson. Kungahälla var under början av 1100-talet en handelsplats och efter det att kung Sigurd Jorsalafar förstärkt staden sågs den som den mäktigaste staden i det norska riket (Carlsson 2007 s. 99). Under 1100-talet var Kungahälla en viktig norsk stad både när det gällde handel och politik samt när det gällde den tidiga kristna verksamheten (Carlsson 2007 s. 99).

Vad gäller andra skriftliga källor är det tidigaste som omnämner Kungahälla från år 1130 och skrivet av Ordericus Vitalis som var en engelsk krönikör. I texten omnämns Kungahälla som en av sex norska städer (Carlsson 2007 s. 99). Omkring 1130-talet drabbas Kungahälla av en våldsam brand i samband med att nio vendiska skepp anfaller staden. Bebyggelsen, borgen/kastalen samt kyrkan, bränns ner till grunden och skövlingen är så stor att det var svårt att bygga upp staden igen. Enligt Carlsson menar Snorre att Kungahälla blir anfallet fem vintrar efter kung Sigurds död 1124, alltså 1129-30, medan Lars Linge ger årtalet 1135 som tid då anfallet äger rum (Carlsson 2007 s. 99f; Linge 2001 s. 28f). Med tiden så byggs Kungahälla åter upp och redan på 1160-talet finns ett augustinerkloster på platsen. En borg byggs på Ragnhildsholmen, en ö mitt emot staden vid Nordre älvs södra sida, och denna står klar år 1257 (fig. 1) (Carlsson 2007 s. 100). Denna borg kom att spela stor administrativ roll som kontrollplats i älven, samt som militär stödjepunkt i ett oroligt gränsområde (Linge 2001 s. 30). Tjugo år efter borgen på Ragnhildsholmen togs i bruk, år 1277, byggs ett nytt kloster upp i Kungahälla, denna gång ett franciskanerkloster och under samma år restaureras augustinerklostret (Carlsson 2007 s. 99f).

Namnet Nya Kungälv fick den stad som etablerades på öar nedanför vad som på den tiden var Bohus slott. Linge menar på att Kungahälla fortfarande, under 1500-talet, var en plats för handel och fortfarande hade handelskontakter både utanför och inom landet, fast det i flera äldre källor står att Kungahälla enbart hade en lokal betydelse. Samtidigt pågick flera kontakter mellan befolkningen i Kungahälla och Bohus fästning. Det finns källor som beskriver att invånare från Kungahälla levererat byggnadsmaterial till fästningen (Linge 2002 s. 51f).

Mellan 1611-1613 pågick ett krig som kom att kallas Kalmarkriget, men också under det mer lokala namnet Brännefejden, detta var på grund av alla härjningar och bränder som skedde på grund av kriget. Som ett resultat av svenskarnas krigsföring brändes Kungahälla svårt i februari år 1612. Nästan ett år senare, i januari 1613, skriver kung Christian IV ett brev till länsherren på Bohus, Sten Madsen Laxmand och uppmanar honom att lämna över sitt län till Jörgen Lunge. I samma brev meddelar han också att invånarna i Kungahälla skall förbjudas att bygga upp staden efter härjningarna året innan och istället skall de återuppbygga staden på

öarna nedanför Bohus slott. Det är denna bebyggelse som sedan kom att bli Nya Kungälv (Linge 2002 s. 54f).

Kyrkor

Det är genom Snorre Sturlassons saga om Sigurd Jorsalafar som vi får information om byggnader i Kungahällas tidiga historia. Sigurd skall ha byggt en Helgakorskyrka på platsen som invigdes år 1127 och det är troligt att denna legat på den så kallade Klosterkullen. Enligt sagorna skall denna kyrka ha varit byggd i trä men det har inte påträffats några lämningar efter träbyggnader i det arkeologiska materialet (Carlsson 2007 s. 99,108). Denna kyrka har förmodligen blivit nedbränd i samband med vendernas anfall år 1135 (Andersson & Carlsson 2001 s. 12).

På samma plats byggdes senare ett kloster och genom undersökningar har det påträffats ett otydligt brandlager under den senare uppförda klosterbyggnaden. Så inga tydliga lämningar har hittats vid denna plats, men år 1994 påträffades lämningar efter vad som tolkats till en mur till en stenkyrka. Även denna kyrka skall ha legat på samma plats som ett av klostren i Kungahälla, nämligen på den plats där franciskanerklostret byggdes vid mitten av 1200-talet. Det finns inte speciellt många lämningar som tyder på existensen av kyrkor i romansk stil då inga dopfuntar eller annan utsmyckning av denna stil har hittats. Något som har hittats vid en av kyrkorna i Kungahälla är två liljestenar och det skall ha påträffats endast tre i hela Bohuslän (Carlsson 2008 s. 99-102,108f).

Det är svårt att få något klar bild av de tidiga kyrkorna i Kungahälla, men man vet dock att det under senare delen av medeltiden har funnits tre kyrkor på platsen. Det är kung Sigurds Helga Korskyrka samt två andra som finns omnämnda i skriftligt material. Dessa två kyrkor är troligen etablerade under 1300-talet, för det är då de först nämns i källmaterialet. Det är en Maria kyrka och en kyrka som skall ha varit helgat åt S:t Nikolaus (Carlsson 2007 s. 109).

Kloster

I Kungahälla anlades ett augustinerkloster på den så kallade Klosterkullen under 1160-talet (fig. 2). Detta kloster anses vara det tidigaste i Bohuslän. Under en utgrävning mellan 1891-92 av det som tolkas vara lämningar efter klostret påträffades ombyggnationer (Andersson & Carlsson 2001 s. 15). Dessa ombyggnationer verkar ha skett då klostret restaurerades omkring 1270-talet (Carlsson 2007 s. 100). Vi vet att ett franciskanerkloster uppfördes i Kungahälla under 1200-talet eftersom kyrkprovinsens årliga sammankomst hölls i just detta kloster och klostret omnämns i Magnus Håkanssons testamente, båda händelser under 1270-talet (Andersson & Carlsson 2001 s. 15).

Försvarsanläggningar/kungsgård

Det finns inte mycket att gå på när det kommer till arkeologiska bevis för existensen av en borg i Kungahälla. Det enda som står om en borg i de skriftliga källorna är i Snorre Sturlassons Heimskringla då Sigurd Jorsalafar bygger en kyrka och en kungsgård i borgen. Detta låter oss förmoda att det redan fanns en borg i Kungahälla före 1100-talet. Denna borg omnämns i källor i samband med att den bränns ner år 1134-35 (Carlsson 2007 s. 99,110).

Det är troligt att denna borg har varit residens för den norska kungamakten då de besökt Kungahälla. Efter anfallet finns det inga tecken på kunglig närvaro i staden. Fastän Kungahälla med tiden byggdes upp igen efter att stora delar av staden förstörts (Johansson & Berg 1984 s. 13f). I vissa moderna källor kallas denna borg för kastell och skall ha legat på klosterkullen. Det skall ha varit i detta kastell som han sedan upplät både kungsgård och kyrka. Augustinerklostret som uppfördes på klosterkullen kallas ibland under medeltiden för Kastellekloster vilket gör att kullen ses som plats för kastellet. Genom undersökningar på klosterkullen påträffades lämningar av en kyrka med anslutande byggnader. 1891-1892 hittade Wilhelm Berg en öst-västlig byggnad som han tolkat som kyrka, denna skall ha haft ett enskeppigt långhus och kor samt ett västtorn, något som Erik B Lundberg ifrågasätter. Den anslutande byggnaden skall ha haft tre rum och varit en klosterbyggnad (Stibeus 2001 s. 154f).

En borg i Kungahälla som är mer känd både arkeologiskt och skriftligt är borgen på Ragnhildsholmen. Denna befästning uppförs under 1200-talet och står klar senast år 1257 på den ö som ligger mitt för staden i Nordre älv. Uppförandet av borgen skedde genom Håkon Håkonsson d ä (Andersson & Carlsson 2001 s. 16; Carlsson 2007 s. 100). Genom arkeologiska undersökningar har man kunnat se att borgen har blivit ombyggd i flera etapper. Det handlar om tillbyggnader och förändringar av byggnadsmaterial, samt placeringar av portar och fönsteröppningar. Idag är de återstående murarna av borgen hårt restaurerade så det är intill omöjligt att se vilket som är nytt och vilket som är de ursprungliga murresterna. De första delarna av borgen var uppförda av natursten med vissa inslag av tegel som verkar ha funderat som utfyllnad bland stenarna. Det har funnits ett torn och en ringmur och dessa verkar inte ha genomgått några förändringar under borgens senare skeden. Under detta skede har borggården innehållit flera rum/byggnader. Orsaken till att borgen förstörs är troligtvis genom brand då det påträffats brandlager på flera ställen samt att det finns stenar i ringmuren som är brandskadade (Stibeus 2001 s. 159ff). Ragnhildsholmen nämns sista gången i skriftliga källor år 1319. Skälet till att borgen lades ner var till största del uppförandet av Bohus fästning i nuvarande Kungälv år 1308 (Carlsson 2007 s. 111).

En kungsgård omtalas i sagorna om Sigurd Jorsalafar och skall ha uppförts av honom i Kungahälla. Denna kungsgård skall ha uppförts, enligt sagorna, i borgen. Under utgrävningarna år 2000 påträffades en vikingatida storgård som tolkats vara en kungsgård, enligt arkeologen Christina Bengtsson. Dessa boplatslämningar hittades vid ett stort gravfält intill Kungahälla. Fyndmaterialet från lämningarna tyder på en miljö som kan kopplas samman med en kungsgård. Det handlar om fynd med viss exklusivitet som bland annat ben från jaktfalk, unik keramik samt smycken i form av tinningringar i brons och andra slavisk inspirerade smycken (Carlsson 2007 s. 100-102, 110).

Hospital

Varken i arkeologiska utgrävningar eller skriftliga källor har det påträffats spår efter att det funnits något hospital i Kungahälla. Hospitalens huvudsyssla var att vårda de som drabbats av spetälska medan helgeandshuset var till för de som hade andra sjukdomar (af Ugglas 1931 s. 389). Det kan vara så att det funnits helgeandshus i Kungahälla som inte finns omnämnda i

några källor eller har påträffats vid några undersökningar då man troligtvis inte funnit något som kan kategorisera en sådan byggnad. Det vore tämligen orimligt att en handelsstad som Kungahälla inte haft någon byggnad för de sjuka.

Rådhus

Det finns inga specifika belägg för att det skall ha funnits ett rådhus i Kungahälla, varken genom skriftliga källor eller arkeologiskt material.

Torg

Det enda torg som omnämns ha funnits i Kungahälla kommer från Selma Lagerlöfs bok ”Drottningar i Kungahälla” där en bild av Kungahällas stadsplan målas upp och omnämner bland annat att det finns ett torg. ”(---) kungen kom ut ur kungsgården och gick över torget (-- -) (Lagerlöf 1899 s. 24). Detta är enbart egna fantasier från Lagerlöf själv och hon har troligtvis målat upp en bild av vad hon tyckte kunde vara rimligt att det fanns i en stad som Kungahälla.

Gatunät/stadsplan

Kungahällas bebyggelse har haft en yta på omkring 5 hektar. Bebyggelsen från de tidigaste skedena visar inte på att det funnits något hantverk eller kontakter med andra länder. Dessa spår kan dock vara försvunna, så man skall inte utesluta helt att det inte funnits hantverk redan då. Bebyggelsen har troligen varit reglerad, vilket antyder att staden varit tätbebyggd. Kungahällas placering nära vattnet ger intrycket att denna plats inte enbart var tänkt som jordbruksbebyggelse (Andersson 2001 s. 189; Andersson & Carlsson 2001 s. 18). Det finns inget i de arkeologiska materialen som ger antydning om hur stadsplanen sett ut. Genom de skriftliga materialen får vi en beskrivning om en plats med stadsbebyggelse. Det handlar om en liten ort. Tätbebyggelsen kan ha legat intill den omtalade kungsgården (Andersson 2001 s. 191). Under 1200-talet har bebyggelsen varit gles och aktiviteten ser ut att ha varit spridd över en större yta. Så tycks den ha sett ut fram till början av 1600-talet (Carlsson 2007 s. 106). Det finns uppgifter om en kullerstengata i stadens västra del som skall ha haft tre nivåer och benämns som ”Strandgatan”, vad detta grundar sig på är dock oklart (Andersson 1981 s. 30).

Marknader/handel

I Snorre Sturlarssons saga beskrivs det hur kung Sigurd förstärkte köpstaden/handelsplatsen Kungahälla så att den blev den viktigaste platsen i Norge. Genom detta vet vi att det fanns en handelsplats när kung Sigurd kom dit i början av 1100-talet (Carlsson 2007 s. 99). Axel Christophersen skriver att det troligtvis funnits en regional marknadsplats i Kungahälla redan på 1000-talet dit bönder från området kom för att byta varor (Christophersen 2001 s. 205, 209).

Hamn

Med Kungahällas placering i landskapet nära älven vore det orimligt att det inte funnits en hamn där. Inga arkeologiska material tyder dock på detta, men det beror med största sannolikhet på bevaringsförhållandena, samt var i staden utgrävningarna skett.

Hantverk

Fynd av importkeramik har påträffats i Kungahälla som visar på kontakter med Västeuropa. Det handlar om en stor konsumtion vars kvalitet går att jämföra med de intensiva kontakter och konsumtionen som pågick i Lödöse. Godskvaliteterna tillhör med förmodan aristokratin. Det finns goda kontakter med Nordtyskland, England och Frankrike, men dock i mindre omfattning än de kontakter den svenska handelsstaden Lödöse har vid denna tid. Under 1100-talet verkar hornhantverket ha ökat jämfört med tidigare. Spill från en bronsgjutarverkstad har hittats och i samma kvarter har det påträffats spill från tillverkning av glaspärlor och blyvikter. Detta ger oss möjlighet att anta att det pågått flera olika sorters hantverk här. Fynd efter hantverksföremål och importvaror speglar ett visst intryck av ”lyxkonsumtion” menar Carlsson. Det är troligt att varuproduktionen under 1200-talet har varit lokaliserat till de större och viktiga institutionerna i Kungahälla (Carlsson 2007 s. 104,106).

Hantverket mellan åren 1080-1160 har varit av förhållandevis liten omfattning. Mellan åren 1140-1160 verkar det ha funnits aktiva hantverkare i Kungahälla, men det är i fas III, 1160-1200, som produktionen ökar. Det handlar om avfall från kamtillverkning samt avfall från en smedja. Det är också troligt att glaspärlor och fingerringar var producerade i samma eller närliggande byggnad som man hittat rester efter kamtillverkning. En aktivitet som verkar varit stor i Kungahälla är bearbetning av horn (Rytter 2001 s. 109).

När det kommer till keramik i Kungahälla är det svartgodset som dominerar i fyndmaterialet. Svartgodset utgör omkring 80 % och gods av den så kallade Paffrathtyp utgör omkring 12 % av materialet. Att det är det så kallade äldre svartgodset som dominerar själva svartgodset ligger till grund för att en tolkning om lokal tillverkning finns. Enligt Carlsson visar den stora mängd svartgods på hushållsfunktioner (Carlsson 2001 s. 71).

Övriga funktionsbyggnader

En tegelugn har påträffats vid arkeologiska undersökningar år 1994 och denna verkar ha varit byggd under 1200-talet. Genom datering av ugnen har man kommit fram till att dess äldsta brukningsskede var strax före år 1300. Det är troligt att den uppfördes då franciskanerklostret började byggas (Carlsson 2007 s. 104,110).

Det har dykt upp vissa teorier om att det skall ha slagits mynt i Kungahälla. Oanvända mynt märkta med ett K påträffades vid slutet av 1800-talet. Dessa mynt kan vara tillverkade lokalt, men det finns däremot inga andra bevis som tyder på någon mynttillverkning på platsen (Carlsson 2007 s. 106).

KUNGÄLV

Dagens Kungälv ligger belägen norr om Nordre älv. När staden på Fästningsholmen brändes ner för sista gången av danska trupper år 1676 hade en bebyggelse redan börjat ta fart norr om älven. Invånarna blev förbjudna att bygga upp sin stad som kallades för Ny Kongelf och flyttade istället till den nyetablerade staden som idag kallas för Kungälv. Nya Kungälv låg på Fästningsholmen och uppfördes där år 1612 efter det att invånarna hade blivit förbjudna att bygga upp föregångaren Kungahälla (Hökerberg 2003 s. 14f). I samband med att invånarna

flyttade från Kungahälla till området nedanför Bohus fästning fick de den så kallade ”donationsjorden” av Christian IV. Detta var området där dagens Kungälv ligger och när den nya staden etablerades på Fästningsholmen hade invånarna här sina åkrar och betesmarker (Johansson & Berg 1984 s. 19).

I texten nedan diskuteras både Nya Kungälv, staden på Fästningsholmen, samt dagens Kungälv och dess olika egenskaper och funktioner. Detta eftersom det enbart finns ett fåtal källor om staden på Fästningsholmens första tid.

Kyrkor

När staden nedanför Bohus fästning etablerades fick en kommitté i uppgift att planera placeringen av stadens kyrka, rådhus och torg (Linge 2002 s. 70). Den stadskyrkan som fanns placerad precis utanför borgens murar revs år 1658 på grund av de skador kyrkan hade fått i krig och den brand den blivit utsatt för. Från denna kyrka tog man delar av interiören så som altartavla, predikstol och ljuskronor. Det har påträffats en dopfunt från 1200-talet som skall ha kommit från Kungahälla. Denna hittades i lämningarna efter kyrkan vid en utgrävning på 1920-talet. Dock togs denna funt inte med till den nya kyrkan, troligtvis på grund av att den var i så dåligt skick (Johansson & Berg 1984 s. 18).

I det nya stadsområdet, norr om älven, ligger kyrkan vid torget. Denna kyrka började byggas år 1679. Det är en träkyrka uppförd av en schweizisk byggmästare i korsform. Tornet i kyrkan skulle ha varit placerad mitt i korsgången men kyrkan fick år 1682 ett torn i väster (Johansson & Berg 1984 s. 33).

Kloster

Det finns inga uppgifter om kloster i Kungälv. De kloster som fanns i Kungahälla verkar efter deras rasering inte haft någon efterträdare, varken på Fästningsholmen eller på fastlandet. Orsaken till detta var reformationen på 1500-talet då klostren stängdes. När Kungälv anlades var det inte längre aktuellt att anlägga kloster.

Försvarsanläggning/kungsgård

Staden byggdes intill den borg som började uppföras redan på 1300-talet och som idag har namnet Bohus fästning. Från början uppfördes Bohus fästning under namnet Bagahus efter sin placering på Bagaholmen och var ett slott samt länsresidens med kunglig närvaro (fig. 3). Det finns berättelser om att det var den norska kungen Håkon V som började bygga slottet, men Thomas Löfberg menar att den egentligen byggherren var greve Jakob Nielsen av norra Halland. Han var i landsflykt efter anklagelser om kungamord i Danmark och var militär rådgivare till den norske kungen. Slottet skall ha varit uppbyggt av trä, men efter år 1320 är det troligt att den medeltida borgen uppfördes i sten och tegel. De äldsta delarna av ”Bagahus” var en ringmursborg med försvarstorn i varje hörn. 1400-1500-talen var orostider mellan de nordiska länderna och det skedde en ombyggnation eller förbättring av borgen. På 1530-talet förstärktes borgen med sten och tegel från Kungahälla. Materialet togs från det nedbrända franciskanerklostret (Löfberg 2001 s. 58ff). Under de krig som rådde under 1400-

1500-talet fick borgen i Bohus stå emot runt 15 belägringar, eventuellt mer. Efter det Nordiska sjuårskriget var borgen i behov av restaurering (Johansson & Berg 1984 s. 16f). Detta var ett stort arbete som pågick under många år och man kan, på flera teckningar och målningar från den tiden, se att borgen i Bohus hade blivit till ett renässanslott. Under mitten av 1600-talet gjordes fler ombyggnationer och byggnaden hade nu störts utbyggnad och reste sig mäktig som en fästning. I slutet av 1670-talet drabbades fästningen av ett anfall innehållande stora mängder med kanonkulor och olika sorters artilleri som försökte rasera fästningen. Under 1700-talet förföll fästningen mer och mer och under slutet av 1700-talet lät man rasera stora delar av fästningen. Bohus fästning har stått som en ruin i omkring 200 år efter aktivitet i 500 år (fig. 4) (Löfberg 2001 s. 58, 62ff).

Hospital

Det finns uppgifter om att ett hospital fanns redan på 1620-talet och att det flyttades tio år senare till fastlandet till det nuvarande torget. År 1632 omnämns en donation till hospitalet från den avlidne Jens Sparre (Linge 2002 s. 70). En stadsläkare fanns i staden som skötte hälsovården och det fanns även ett apotek från år 1777 (Johansson & Berg 1984 s. 22). På Fästningsholmen började år 1868 Kungälv's gamla lasarett byggas, detta är ombyggt vid flera tillfällen och år 1964 ersattes det av det nya sjukhuset (Hökerberg 2003 s. 42f).

Rådhus

Det finns omnämnt att ett rådhus skulle placeras i staden (Linge 2002 s. 70), men om något sådant fanns på Fästningsholmen är oklart. Något rådhus fanns inte heller på fastlandet på slutet av 1660-talet, då en karta från 1669 visar på skola, kyrka och hospital vid torget, men dock inget rådhus. Vid slagsmål i gästgiveriet användes stadskällaren i samma hus istället för rådhus för domstolsförhandlingar (Johansson & Berg 1984 s. 20). 1762 byggdes rådhuset i Kungälv, uppfört på socklar av putsad natursten med vitmålade fasader. Rådhuset fick år 1954 en tillbyggnad där polismyndigheten fanns. Nu är rådhuset ett byggnadsminne. Som flera av de andra betydelsefulla byggnaderna ligger rådhuset vid torget (Hökerberg 2003 s. 106).

Torg

Västra och östra gatan möts vid Gamla torget (Kindgren & Rydbom 2001 s. 46). Torget var belagt med kullersten och de flesta betydelsefulla institutioner fanns vid torget. Skolan, kyrkan och hospitalet låg här samt stadens gästgiveri (Johansson & Berg 1984 s. 20, 33). Ända in på 1900-talet var det som kallas för Gamla Torget mittpunkten i staden. Kungälv fick i mitten av 1950-talet ett nytt torg, som kom att kallas för Nytorget, intill Västra Tullen dit stadens verksamhet och handel placerades (Hökerberg 2003 s. 106, 114).

Gatunät/stadsplan

Nya Kungälv

Nordiska städer som etablerades vid början av 1600-talet under en intensiv stadsbyggnadsperiod byggdes efter rutnätplaner med bastioner och vallgravar. Detta var inte fallet i Nya Kungälv. Staden utformades efter funktion och enkelhet och var den sista staden i Norden som anlades efter en medeltida modell. Håkan Hökerberg menar att skillnaden kan

vara att lekmän fick uppgiften över planläggningen av staden istället för ingenjörer som gjorde arbetet i större städer. Något som var avgörande för hur staden var uppbyggd var topografien (Hökerberg 2003 s. 40f). Staden på Fästningsholmen har haft en yta på omkring 7 hektar, med fästningen borträknad (riksantikvarieämbetets fornsök-fmis c 2013).

Dagens Kungälv

Kungälv var en stad uppbyggd i trä. Vad som legat till grund för stadens utformning är Fontinberget i norr och Nordre älv i söder. Staden har också varit uppbyggd längs västra och östra gatan som möts vid Gamla torget. Kungälvs slingrande gatunät har varit anpassat efter terrängen (Kindgren & Rydbom 2001 s. 46). Bebyggelseområdet i Kungälv var mer eller mindre detsamma från 1600-talet då staden etablerades till sekelskiftet 1900. Något som var karakteristiskt för staden var de smala tomterna mellan Nordre älv och västra- och östra gatan (Hökerberg 2003 s. 15, 33). Kungälv har idag en yta på omkring 340 hektar (riksantikvarieämbetets fornsök-fmis d 2013).

Marknader/handel

Nya Kungälv, som låg på Fästningsholmen fick år 1664 rättigheter till handel med Göteborg och Marstrand. Staden fick också fiskerättigheter och under den senare delen av 1660-talet fick de ytterligare privilegier, först handlade det om inrikeshandel och senare rätt till utrikeshandel med sill och trä. Under senare delen av 1700-talet exporterades mellan 10000 - 20000 tunnor av salt sill från staden (Johansson & Berg 1984 s. 18, 21). Gamla torget användes som marknadsplats och har använts till detta under lång tid. Marknaden besöktes av både invånarna i Kungälv och bönder från närliggande områden. På torget har det funnits en kreatursmarknad och en höstmarknad som båda flyttades under 1900-talet till Västra Tullen respektive Komarken (Hökerberg 2003 s. 106).

Hamn

Hamnen låg vid torget där det också fanns flera av stadens officiella byggnader, samt de privata och mer påkostade byggnader. Torget ligger intill den bro som går från Fästningsholmen till fastlandet och det första man kommer till är torget. Det har funnits en kaj för ångbåtstrafiken till Göteborg nedanför stadskärnan och en hamn vid Högebro för fiskebåtar (Hökerberg 2003 s. 106).

Hantverk

I slutet av 1600-talet levde befolkningen mestadels på jordbruket, men det fanns även hantverkare. Det handlade om skomakare, snickare, smeder, skräddare samt en pottmakare (Johansson & Berg 1984 s. 20).

Övriga funktionsbyggnader

Nya Kungälvs skola

Under de första åren av Nya Kungälvs etablering kan man läsa om stadens skola. Skolplikt och skolpengar kan läsas om i kungabrev, förordningar och i Byboken. Skolans finansiering och organisation utfärdades i föreskrifter år 1618 (Linge 2002 s. 71f).

Kungälvs gästgiveri

Sedan år 1681 fanns det ett gästgiveri i Kungälv. Detta gästgiveri låg först på Fästningsholmen, men flyttades sedan som de flesta andra institutioner till det nya torget där Fars Hatt nu ligger (Johansson & Berg 1984 s. 20).

Under 1800-talet växte Kungälvs industri med fabriker som glasbruket, kexfabriken och ABC-fabrikerna (Johansson & Berg 1984 s. 22). De flesta av institutionerna flyttade från Fästningsholmen till det nya torget, men den gamla prästgården från 1802 flyttades till området vid Bohus fästning år 1930-31 (Hökerberg 2003 s. 43).

LÖDÖSE

Omkring fyra mil norr om dagens Göteborg, längs med Göta älv ligger Lödöse eller Gamla Lödöse som orten också betecknas. Idag är Lödöse enbart en by, men som under mark fortfarande visar spår efter sina dagar som en blomstrande stad under medeltiden. Den medeltida staden låg på en halvö, mellan de två årmarna i söder och i norr samt älven i väster. Idag finns enbart den södra årmen kvar då den norra är igentorkad (fig. 5 & 6).

Det är oklart om exakt när den första bebyggelsen i Lödöse tog fart, men den mest troliga dateringen verkar vara till mitten av 1000-talet (Harlitz 2010, s. 66). Det är först åren 1151-52 som Lödöse omnämns i en skrift (Carlsson 2007, s. 75, 79). I takt med urbaniseringen under 1200-talet utvecklades Lödöse till en stor stad inom handelsnätverket i Europa. Staden var också Sveriges enda utpost mot väst. Med rollen som central handelsplats kom också oroligheter till staden. År 1227 brändes stora delar av staden ner av de norska ”Birkebeinarna”. Under samma århundrade som härjningar sker i staden är det fortfarande ett handelscentrum samt en plats för politiska möten (Ekre 1966 s. 3f).

Under 1300-talet var Lödöse en stad som ofta hade kunglig närvaro. Både hertig Erik och hans son Magnus Eriksson med sin drottning Blanka spenderade tid här. Under detta århundrade tog även handeln fart på nytt, men med framgång kom också nedgång (Ekre 1966 s. 4f). Staden härjades på nytt år 1367 av de nordtyska handelsstäderna som med sina flottor seglade upp längs älven och brände staden (af Ugglas 1931 s. 49). Den nedgång som Lödöse led av under 1300-talet kan också, menar Ekre, bero på att digerdöden skövlade så många offer och påverkade staden på lång sikt. Det finns skrivet i ett brev från Magnus Eriksson att pesten fanns i Lödöse hösten år 1349 (Ekre 1966 s. 5).

Efter 1300-talets påfrestningar på Lödöse, liksom den stora vådabrand som härjade i staden 1419 och flera av de kommande bränder, samt anfall som staden kom att utsättas för, ombads stadens invånare att flytta år 1473. Stadsprivilegierna förlorade staden år 1526. År 1586 får staden tillbaka sina stadsprivilegier, men efter det att staden drabbats hårt av både Kalmarkriget och Hannibalsfejden under början av 1600-talet dras privilegierna in igen och invånarna blir nu uppmanade att flytta till Göteborg eller Vänersborg (Ekre 1966 s. 5f). Under 1600-talet fanns det i Lödöse fortfarande huvudgator, en rådstuga, hospitalbyggnaden, vars verksamhet flyttat till Nya Lödöse, samt en kålgård vid borgvallen (Persson 2003 s. 14f).

Kyrkor

Utbredningen av Lödöse som medeltidsstad var inte så stor, dock var staden "(---) ordinärt utrustat, med två (temporärt tre) församlingskyrkor och ett kloster." (Ekre 1966 s. 7). Utanför den nuvarande sockenkyrkan, S:t Peder, står en fattigstock från 1700-talet. I skriften på denna stock nämns Lödöses "sju" kyrkor, men ordet "sju" har, enligt af Ugglas, målats över och ändrats till ordet "fler". Att Lödöse haft så många kyrkor kan verka häpnadsväckande menar af Ugglas, men räknas kloster och hospitalkyrkorna med samt det kapell som skall ha burit Heliga Birgittas namn är antalet kyrkor redan uppe i fem. Han menar även att denna siffra verkar ansenlig för en medeltidsstad som Lödöse, med inte så många invånare och som inte heller hade någon stor utbredning geografiskt (af Ugglas 1931 s. 169f). Erika Harlitz menar istället att det inte var ovanligt att en stad under medeltiden i Skandinavien hade flera kyrkor som tillhörde landssocknar. Hon ger exempel på Lund som hade 19 kyrkor inom sitt stadsområde och att Lödöse troligtvis var uppdelat i två sockenområden med tillhörande kyrkor: S:t Olof och S:t Peder. Om det funnits någon sådan gräns eller hur den gick är fortfarande inte säkert (Harlitz 2010 s. 83).

Genom arkeologiska undersökningar kan man med säkerhet säga att kontinuiteten när det gäller kyrkor i Lödöse har varit lång. På flera platser i Västergötland finns det stavkyrkor som dateras till tidigkristen tid och så är även fallet i Lödöse. Det finns spår efter träkyrkor både på Klosterkullen, under den senare klosterkyrkan S:ta Maria av sten och även under den nuvarande kyrkan S:t Peder. Alla tre stenkyrkor är med säkerhet daterade till mitten av 1100-talet (Ekre et al. 1994 s. 25).

S:t Olofskyrkan

Den äldsta av de tre kyrkorna i Lödöse är S:t Olofs kyrka som låg utanför den centrala delen av staden, vid älvens strandkant. af Ugglas menar på att kyrkans placering är mycket logisk för en tidig sockenkyrka då det är vid älvstranden och nära stadens hamn som den första bebyggelsen etableras. De första invånarna var troligtvis handelsmän i Lödöse och höll sig då vid strandremsan av naturliga skäl och då var det inte mer än rimligt att även kyrkan skulle finnas vid strandkanten då de ännu inte börjat med bebyggelse längre upp i terrängen (af Ugglas 1931 s. 170ff).

S:t Olofs kyrka har ingen unik arkitektur utan liknar de sockenkyrkor som uppkom under tidig medeltid. Kyrkan har sett ut på följande sätt: ett långhus som hade en rektangulär form med ett smalare kor som separerades av en triumfbågsmur. Det finns eventuella spår efter ett kor med absid som avslutning, dessa iakttagelser kommer från ortsbefolkningen då kyrkans lämningar blottades. De arkeologiska lämningarna påträffades då en järnväg skulle dras längs älvens kant, mellan dagens gamla Europaväg 45 och älven. af Ugglas daterar de äldsta delarna av kyrkan till 1100-tal på grund av att ett dörrromfattningsfragment i täljsten påträffats, samt att kyrkan verkar var byggd i romansk stil (Carlsson 2007 s. 91ff). Kyrkans namn och attribuering till helgon är hämtat från en runskrift som påträffades år 1919 (Carlsson & Ekre 1980 s. 14f). Skriften lyder: "Torkel näktergal som ristade dessa runor i Olovs kyrka. En träskulptur troligtvis föreställande S:t Olof har hittats i närheten och något som indikerar att

det är S:t Olofs kyrka är lämningar efter en guldsmedsverkstad där det gjutits yxor i miniatyrform av vikingatida typ som ett S:t Olofs attribut (Carlsson 2007 s. 92).

Golvet i kyrkan har haft fyra olika nivåer i långhuset och golvhöjningen skedde på grund av att kyrkan låg så nära strandkanten i ett flackt terrängområde (Carlsson 2007 s. 92f). På 1430-talet byggs ett kapell i anslutning till S:t Olofskyrkan på dess södra sida. Birgittakapellet som det kom att kallas byggdes samtidigt som själva kyrkan byggdes ut till stor gotisk kyrka av tegel (Ekre et al. 1994 s. 25). Kyrkan var nu treskeppig och hade polygonalt kor (Ekre 1979-80 s. 89).

När Lödöses befolkning år 1473 fick uppmaningen att flytta har Olofskyrkan fått överlämna rollen som församlingskyrka till S:t Peder som låg mer centralt och på en högre nivå i terrängen. Olofskyrkan hade då varit församlingskyrka under hela medeltiden (af Ugglas 1931 s. 172; Ekre et al. 1994 s. 25).

S:t Peders kyrka

S:t Peder är den enda av Lödöses kyrkor som finns kvar sedan medeltiden, det är också den kyrka som idag är församlingskyrka. I skriftliga material från medeltiden anses denna kyrka vara den mest ansedda kyrkan i staden. Dels för att den är belägen på en säker och torr plats, till skillnad från S:t Olofskyrkan och dels för att den ligger intill en huvudgata (Carlsson & Ekre 1980 s. 83). Den nuvarande kyrkan ligger på grunder till troligtvis fyra föregående kyrkor (Ekre et al. 1994 s. 26). Genom gravgrävningar och grundförstärkning på kyrkogården idag har man omkring en meter under marknivå funnit murrester efter en romansk 1100-tals kyrka (Carlsson 2007 s 93; Ekre et al. 1994 s. 26). Av de lämningar som finns kan man anta att kyrkan var upp till 45 meter, medan den idag är knappt trettio. Arkeologiska undersökningar har visat att kyrkan haft förlängt kor och kapellutbyggnader på båda sidor. Den ursprungliga 1100-tals kyrkan var en kraftig stenbyggnad som varit flerskeppig och det har tillkommit tegelutbyggnader under 1200-1300-talet samt ett kapell med nio meters djup som troligtvis kan kopplas till 1400-talets Nikolausaltare. Kyrkan var redan under medeltiden utrustad med ett torn och en sakristia som man år 1920 grävde ut i den nordöstra delen av kyrkan. Det som finns kvar idag från medeltiden är enbart dopfunten från 1200-talet samt ett antal gravhällar från 1300-talet som idag står i vapenhuset (Ekre et al. 1994 s. 26).

Kloster

På den så kallade Klosterkullen, som ligger belägen i stadens nordöstra hörn låg dominikanerklostret. Sankta Maria kyrkan var dess klosterkyrka och låg mellan de två andra kyrkorna på den norra sidan av norra Ljuda ån. Klosterkyrkans datering är inte helt säker eftersom det inte finns så mycket arkeologiskt att gå på. Det finns flera teorier om när klosterkyrkan skall ha uppförts. År 1243 är ett troligt byggnadsår, det var även samma år som dominikanerna kom till Lödöse. 1300-talets mitt är en annan datering grundad på tusentals fragment av målat fönsterglas, samt flera källor från denna tid som nämner klostret. Hertig Erik och Valdemar, samt kung Magnus Eriksson och hans drottning Blanka testamenterar stora summor till S:t Peder och klostret (Carlsson 2007 s. 94; Widéen 1944 s. 311ff). Med en längd på 50 meter och en bredd på 17 meter kom kyrkan att bli den största i Lödöse och en av

de största i hela Skara stift. Kyrkan utgjorde den södra längan i klosterkomplexet och hade ett långsträckt kor och ett tvåskeppigt långhus. I väster har man kunnat urskilja ett portrum och i öster en sakristia (Ekre et al. 1994 s. 28).

Klosterkyrkan låg på grunderna till en tidigare kyrka från 1100-talet som bara hade en längd på 32 meter och var enskeppig samt byggd i sten med rakt avslutat kor. Den äldre kyrkan anses ha varit en församlingskyrka, med tanke på dess stora form verkar den ha använts som kyrka för en stadsförsamling (Ekre et al. 1994 s. 28f). Klosterkyrkan och klostret brändes vid ett danskt anfall år 1455. Klostret lades ner helt efter reformationen på 1500-talet (Carlsson & Ekre 1980 s. 15).

Försvarsanläggningar/kungsgård

Lödöseborg

Redan på 1100-talet har det troligtvis funnits en kastal som bestått av ett torn och en ringmur som med säkerhet använts till försvar för kungsgård och handelsplats. Det tyder på att den blivit anlagd av Knut Eriksson under andra halvan av 1100-talet. Den kan vara äldre än så (Ekre et al. 1944 s. 20). Det finns uppgifter om att norrmännen bränner ner en ”virki” i Lödöse, år 1227 i samband med ett anfall och det är dessa uppgifter som dateringen för kastalen stödjer sig på. Det finns inga arkeologiska lämningar efter en sådan kastal, denne skulle kunna ha varit uppbyggd av trä och inte varit särskilt gammal när den brändes ner. Det är Rune Ekre som menar på att ordet ”virki” översätts med kastal (Carlsson 2007 s. 95). Den kungsgård som funnits i Lödöse och som denna eventuella kastal har försvarat kan kopplas samman med den myntning som började ske i staden på 1140-talet (Ekre et al. 1994 s. 20).

Benämningen Lödösehus finns i Erikskrönikan (Ekre et al. 1994 s. 20) På 1200-talets mitt skall det ligga en borgbyggnation av omfattande storlek som ofta tillskrivs Birger Jarl. Det är genom det tredubbla vallgravssystem, som kom på mitten av 1200-talet, som indikerar att det funnits en borgbyggnad på platsen, samt genom arkeologiskt material. Vallgravarna hade ett djup på 2-2,5 meter och bestod av träpålar i flerdubbla täta rader. Ekonomibygnader skall ha funnits på borgområdet. Dock finns det inga spår kvar av själva huvudbyggnaden som med största sannolikhet låg uppe på kullen (Carlsson 2007 s. 95). Denna kulle kallas idag för Skanskullen och de spår som fanns efter den medeltida borgen försvann då den nuvarande villan som ligger på kullen byggdes (Ekre et al. 1994 s. 20). Den medeltida borgen skall ha fungerat som länsborg fram till 1360-talet men skall ha tappat sin funktion efter Magnus Erikssons död. Den politiska fejd samt de växlande gränsförhållandena som Lödöse låg nära skall ha påverkat borgens funktion. Borgen hade under lång tid varit en plats för kunglig närvaro och hade ofta använts som rådmötesplats, men även dessa funktioner minskade hastigt efter Magnus Erikssons tid (Ekre et al. 1994 s 30).

Omkring trehundra meter sydväst om borgkullen, på den idag så kallade Tegelkullen, påträffades år 1960 rester efter något som tolkats vara en förborg från omkring 1200-1300-talet. Här finns inga specifika lämningar mer än fynd från en byggnad med borgkaraktär

(Carlsson 2007 s. 96; Ekre et al. 1994 s. 10). Denna förborg skall ha haft en tornlikande byggnad med en ringmur som troligtvis gick runt hela bergskränet, påträffad vid en undersökning för villabebyggelse. Det är troligt att denna byggnad varit ett vaktorn (Carlsson & Ekre 1980 s. 84; Ekre et al. 1994 s. 20).

Arkeologiska källor antyder att en eventuell kungsgård legat strax söder om den dåvarande norra åns mynning. På platsen finns spår efter tidig bebyggelse samt artefakter som ligger till grund för tolkningen att detta varit en kungsgård. Det handlar om ett mer speciellt fyndmaterial som kan kopplas till en plats för en kungsgård (Carlsson 2007 s. 79).

Hospital

St Jörgens hospital

Vid Spetalbergets fot i de norra delarna av Lödöse har man funnit lämningar efter den troliga hospitalskyrkan (Carlsson & Ekre 1980 s. 83). Hospitalet är känt från år 1286 då en gåva testamentarades dit men namnet är i källor inte känt förrän år 1499 då det benämns ”sancti Jörgens hospital”. Hospitalets lämningar låg alltså i stadens norra delar och verkar ha varit skild från resten av stadsbebyggelsen av ett grönområde. Där har påträffats stora mängder stengrunder och tegelmassor (Carlsson 2007 s. 95). Att hospitalet lades en bit utanför staden är rimligt eftersom ett hospital var till för att ge vård och skydd åt de med spetälska och lades därför utanför städerna, men fortfarande med anslutning till dem på grund av smittorisken. Något som var karakteristiskt för ett hospital var dess placering nära ett vattendrag, för hygieniska skäl (af Ugglas 1931 s. 389; Ekre 1968 s. 37).

Rådhus

Att det funnits ett rådhus i Lödöse omnämns i flera rättshandlingar från medeltiden. Dock finns det inga arkeologiska belegg som kan stärka detta utan det är de skriftliga källorna som får tala. År 1411 nämns en tomtförsäljning angående lagfarten ”a radhstuo” och en liknande benämning finns år 1429 ”a radhuse raettom raadstufwo dagh”. Det finns också källor som berättar att ett rådhus finns år 1651 i Lödöse efter det att staden har upphört (af Ugglas 1931 s. 450; Carlsson & Ekre 1980 s. 17). af Ugglas tror sig veta var detta rådhus fanns beläget i staden och syftar på att det borde ligga vid stortorget som han placerar vid den första korsningen strax norr om S:t Peders kyrka (af Ugglas 1931 s. 450f, 527). Det är korsningen där S:t Peders väg och Långgatan möts, men det finns olika tolkningar för placeringen av torget i Lödöse och de diskuteras i nästa stycke.

Torg

af Ugglas kan placera inte mindre än tre torg i Lödöse, dock finns inga specifika arkeologiska bevis som stärker teorin om deras placeringar. Själva stortorget placerar han på den plats som idag är en vägkorsning norr om S:t Peder, där Långgatan och S:t Peders väg möts (af Ugglas 1931 s. 450f). Ekre menar på att torget borde legat längre söder ut, närmare S:t Peder, men i en rapport från 1980 menar Carlsson och Ekre på att detta torg borde ha legat mer norr ut (Carlsson & Ekre 1980 s. 78). Av detta kan vi med säkerhet säga att om det funnits ett stortorg i Lödöse är dess placering fortfarande oklar.

Ett annat torg som af Ugglas tror sig ha lokaliserat är det han kallar för Fisketorget. Det skall ha varit ett stenbelagt, öppet torg mot å-kajen (af Ugglas 1931 s. 520ff). Det är inte många skriftliga källor som nämner torg i Lödöse, den enda källan som detta påträffas i omnämner ett torg i den västra stadsdelen. Detta kan troligtvis vara vid S:t Olof, nära älven och är troligen det torg som af Ugglas kallar för Fisketorget. En stenbeläggning, som tolkats som torg, har påträffats vid arkeologiska undersökningar. Det kan möjligen ha funnits ett torg där man påträffat en breddning av Klostergatan mitt för klosterkyrkan, men detta är bara spekulationer (Carlsson & Ekre 1980 s. 77f).

Gatunät/stadsplan

Det verkar ha varit en relativt gles bebyggelse i Lödöse runt år 1100. Det är tomtdikenas placering som ligger till grund för den medeltida stadsplanen. Dräneringsdiken går i vinkelrät riktning mot den norra armen av Ljudaån som idag är igentorkad (Carlsson 2007 s. 78f). Andra tomter har legat orienterade längs huvudgator. En gata i nord-sydlig riktning har gått från borgområdet i söder mot området för hospitalet i norr och sedan fortsatt längs Göta älv norr ut (Carlsson 1998 s. 37, 88f). Huvudgatan i Lödöse kan ha gått parallellt med den norra åarmen. I de centrala delarna av staden har gatorna varit trälagda och de resterande gator har varit stenlagda under hela 1200-talet. En gata har gått längs de östra delarna av staden, förbi St Peder och tagit öster ut vid klostret. Denna väg har sedan fortsatt mot Skara och resterande Västergötland (Carlsson 1998 s. 37, 89).

Det medeltida Lödöse delas upp i tre stadsområden: Nordstaden, som var den norra stadsdelen i området mellan hospitalet och den norra åarmen. Innerstaden var området väster om S:t Peder, på den öfornation som bildades mellan de båda åarmarna. Den västra stadsdelen utgjorde hamnområdet vid S:t Olof. Av de tre stadsdelarna har innerstaden varit mest tätbebyggd. Stadsdelarna har varit avgränsade från varandra men troligtvis varit sammankopplade med hjälp av broar som idag inte syns i det arkeologiska materialet. Ekre ställer frågan om dessa stadsdelar även har utgjort en uppdelning av befolkningen när det kommer till yrkeskategorier eller sociala skikt. Han menar på att de flesta lyxföremål har påträffats i området för innerstaden. Likt de flesta svenska medeltidsstäder har Lödöse varit en stad byggd i trä. De byggnader som varit uppföra i tegel och sten är begränsade till stadens kyrkor, kloster och vissa delar av borgen (Ekre 1968 s. 42,44,47).

Lödöse har haft ett medeltida stadsområde på omkring 25 hektar (riksantikvarieämbetets fornsök-fmis 2013). Den medeltida stadens utbredning har gått från älven i väster till berget bakom S:t Peder i öst. Den södra åarmen har varit en gräns för stadsbebyggelsen. Mellan den södra och norra åarmen har tätbebyggelsen legat, med undantag för viss bebyggelse söder därom. Norrut har det också funnits bebyggelse i form av hospitalet samt klostret (af Ugglas 1931 s. 13ff).

Marknader/handel

Det finns inga direkta källor från medeltiden som tar upp marknader i Lödöse. af Ugglas berättar om diskussioner angående Lödöses marknad under 1600-talet, vilket gör att vi med

sannolikhet kan säga att det fanns en marknad i Lödöse efter stadens flytt. Denna marknadsplats skall ha legat utanför staden (af Ugglas 1931 s. 83ff).

Hamn

Strax söder om den norra åarmens mynning har det påträffats lämningar efter en kaj byggd i trä. Det kan eventuellt ha funnits en stembrygga ut från kajen (af Ugglas 1931 s. 509ff). Det har diskuterats om den idealiska hamnplatsen borde vara söder om den västra stadsdelens utbuktning i älven. Dock finns det inget som tyder på att det funnits någon hamn här. Troligtvis så har stora fartyg lagt till en bit ut i älven och man har med småbåtar fraktat varorna till bryggor som sköts ut från strandkanten. Dessa har troligtvis varit byggda i sten och trä som man kan se att kajen varit uppbyggd av (Carlsson & Ekre 1980 s. 80).

Hantverk

af Ugglas placerar in två smedjor öster om S:t Olofs kyrka. Det verkar som att hantverk har funnits i den västra stadsdelen och det kan vara så att produktionen varit kopplad till handel och sjöfart på grund av deras placering. Det har funnits en stor smidesverksamhet i Lödöse. Smedjekvarteret i Lödöse verkar ha varit placerat i innerstaden, nära den norra åarmen. Strax sydost om klostret, intill dagens församlingshem, påträffades en stor mängd slagg och metallspån. Även olika sorters läderhantverk har dominerat stadsdelen, så som garvning och sko- och handskmakeri och hornbearbetning har förekommit (Ekre 1968 s. 44, 46). Under början av 1100-talet verkar garveriverksamheten ha avtagit och det sker en förändring i produktionsområdet. Det har påträffats spillbitar av läder från en remsnidarverkstad med avtryck från myntstamp på. Det har också funnits hornbearbetning på platsen vid denna tid eftersom spillbitarna hittades i ett lager med nästan enbart renhorn. Denna plats har varit en kammakeriverkstad. Under senare delen av 1100-talet förändrades produktionens verksamhet igen och läderhantverk ersattes av guld- och silversmide. Vid denna tid pågick också en utmyntning i staden, som sätts i förbindelse med Knut Erikssons regeringstid. Importkeramik av mestadels svartgods har hittats i de äldsta lagren. Denna sortens keramik liknar den som fanns i Kungahälla vid samma tid. Vid skiftet mellan 1100 och 1200-talet visar keramikmaterialet på växande kontakter med omvärlden (Carlsson 2007 s. 79ff).

I första halvan av 1100-talet visar hantverksavfallet att det även fanns gott om brons- och kopparsmide, samt järnhantering. Det är troligt att metallhanteringen utgjorde en stor del av försörjningen för staden. Som tidigare nämnt pågick även guld- och silversmide i staden. Något som kan kopplas till detta är de stora mängder smidesslagg från järn och material för gjutning som hittats så som redskap och gjutformar. Tiden mellan åren 1130-1325 verkar ha varit den tid då verksamheten i Lödöse var maximal (Carlsson 1998 s. 87, 90f). Avfall från produktion i kulturlagren visar på en omfattande aktivitet i Lödöse (Carlsson 2007 s. 86).

Övriga funktionsbyggnader

Myntning

Nordöst om borgkullen i Lödöse har det påträffats stora mängder avfall efter myntning. Det handlar om läderspill med myntstamsavtryck av olika brakteater. Myntningen skall ha skett

från början av 1100-talet till början av 1300-talet. Platsen för myntning skall sedan ha flyttats åt öster, mot dominikanerklostret där det hittats blyfragment med myntstampsavtryck. Produktionen bedrevs där fram till mitten av 1300-talet. Att det skett en sådan verksamhet i Lödöse visar på exklusivitet som kopplas till de styrande klasserna i samhället (Carlsson 2007 s. 88f). Det mynthus som Knut Eriksson (1167-1195) etablerar i Lödöse är det första kända efter det i Sigtuna från slutet av 900-talet och början av 1000-talet. af Ugglas menar på att detta kunde visa på att den svenske kungen hade stor förhoppning om Lödöse som stad och att staden skulle få stor betydelse i riket (af Ugglas 1931 s. 28f).

Tegelugn

Det har funnits tegelugnar både söder och norr om stadskärnan (Ekre et al. 1994 s. 17). Den tegelugn som legat belägen nordöst om klostret har troligtvis uppförts vid mitten av 1200-talet i samband med klosterbygget. Möjligheten finns, menar Ekre, att denna ugn även användes då de båda stadskyrkorna blev ombyggda i tegel (Ekre 1968 s. 24f).

Skeppsbyggeri och varv

Efter etableringen av Nya Lödöse användes fortfarande Lödöse till viss del av kronan. Gustav II Adolf ger år 1621 tillstånd för att bygga skutor på orten. Redan på 1500-talet skall krigsskeppet ”Svenska Jungfrun” ha byggts i Lödöse. I slutet av 1600-talet- början av 1700-talet etableras Lödöse Varv (Persson 2003 s. 11,15, 17).

NYA LÖDÖSE

Nya Lödöse eller Nylöse som staden ibland kallas fick först namnet Götaholm vid samma tillfälle då invånarna i Gamla Lödöse blev uppmanade att flytta. År 1473 får de privilegier att bygga en stad vid Sävholm och året efter får staden namnet Nya Lödöse. Stadens placering liknar Lödöses, vid mynningsområdet för Sävån som rinner ut i Göta älv (fig. 7). Efter hundra år beordras invånarna att flytta till ett område som kan befästas bättre och det är år 1547 som de flyttar till Älvsborg. 1563 bränns Älvsborgsstad och dess invånare sprids nu till olika platser i närliggande områden. Detta är inte slutet för Nya Lödöse utan staden återuppstår igen vid Sävån och får år 1572 nya stadsprivilegier. Gustav II Adolf ger år 1612 order om att staden skall brännas och sju år senare får invånarna tillstånd att återvända och tillfälliga privilegier ges. När staden Göteborg grundas år 1621 dras privilegierna in och borgarna får order att flytta till den nygrundade staden. I modern tid började fabriker och bostäder att byggas och stadsdelen Gamlestan etablerades. Stora delar av Nya Lödöse schaktades bort under 1960-talet och idag återstår Nya Lödöse enbart under mark (Järpe 1986 s. 12, 13, 56).

Kyrkor

Omkring femtio år efter det att befolkningen i Lödöse fick uppmaning att flytta till en ny ort ger Gustav Vasa order om att S:t Olofskyrkan skall rivas och transporteras till Nya Lödöse.

”(---) then ödekyrkie i gamla lödöseö som kallas sancti Olaffs kyrcke må nedbrytes, effter thet staden är åfflagder, och mwren

och takbonadhen komme samma bykyrke til hiälp her i nylödesö.” (*Ur Gustav den förstes Registratur vol. 5 1528 s. 149*).

Det var inte bara materialet från Lödöse som togs tillvara för att bygga en kyrka i Nya Lödöse år 1528. Även Härlanda kyrka och Helga Kors kapell fick bidra med byggmaterial. Rune Ekre menar att nybyggarna i Nya Lödöse eventuellt nöjt sig med en träkyrka från början. Något kyrkobygge omnämns inte i koppling till Nya Lödöse förrän år 1526. På hösten, två år senare fraktas materialet från S:t Olof på älven med pråm (Ekre 1979-1980 s. 77). Vad som antas vara samma kyrka som materialet från S:t Olof skulle användas till omnämns år 1587 där det skrivs att man inte har råd att bygga den för närvarande. Det beslutas också att den obbyggda kyrkans placering skall ändras. I början av 1590-talet omnämns en kyrkogård och en kyrkdörr. (Järpe 1986 s. 18f). Kyrkan har varit uppbyggd av sten och legat i de centrala delarna av staden (Gustavsson & Sandin 2012 s. 9). Den har haft ett mångsidigt kor, vapenhus i söder och en sakristia med två rum i norr samt varit treskeppig. Ytterligare två kyrkor kan placeras i Nya Lödöse, dock finns inga skriftliga belägg om den ena kyrkan och den andra kyrkan skall haft ett torn och ett långhus och stod förmodligen inte klar förrän efter 1609 (Järpe 1986 s. 18f).

Kloster

Uppgifterna om ett kloster i Nya Lödöse är få. Det finns inga exakta bevis på var i staden det har legat, men troligtvis norr om staden. Inte heller några uppgifter på hur klostret såg ut finns. Någon gång efter stadens uppkomst år 1473 etableras ett fransiscankonvent. Det kan vara i detta konvent som det år 1526 hålls ett möte i av kungens nämnd. I källor står det att två år efter detta möte har klosterbyggnaderna överlåtits till hospitalet (Järpe 1986 s. 19, 71).

Försvarsanläggning/kungsgård

Det skall ha funnits en vall och en grav runt staden, dock skall dessa varit i dåligt skick vid flera tillfällen. Det dåliga försvar som staden hade satte igång debatter om en möjlig förflyttning, men år 1539 höjs och repareras vallen. Vallen skall ha varit utrustad med någon form av flankeringstorn. Staden verkar ha varit omgiven av en torvvall med högsta höjd på tre meter. Ett dike har legat utanför vallen och har på vissa ställen varit omkring 20 meter brett. En skans omnämns i källorna, dock enbart en gång och var denna skall varit placerad kan inte fastställas (Järpe 1986 s. 64f).

Hospital

I de norra delarna av Nya Lödöse låg hospitalet. De byggnader som användes var tidigare klosterbyggnader som kom att användas av hospitalverksamheten. Som en följd av Gustav Vasas reformation i slutet av 1520-talet förflyttas hospitalet från Gamla Lödöse till Nya Lödöse. Med några förändrade funktioner stod hospitalet i Nya Lödöse fram till 1872. Under dess sista tid i Nya Lödöse fungerade det som mentalsjukhus och det överfördes sedan till Hisingen med namnet S:t Jörgens sjukhus (Ekre 1966 s. 6; Järpe 1986 s. 19f).

Rådhus

Enligt skriftliga uppgifter skall ett nytt rådhus vara under uppbyggnad år 1588. Huset har varit ett tvåvåningshus, haft tegeltak och spåntak över trapphuset. Detta rådhus skall ha flyttas år 1621 till Göteborg, men Järpe menar att detta är något som är omdiskuterat. 1669 brinner rådhuset i Göteborg ner (Järpe 1986 s. 20).

Torg

Vid slutet av 1500-talet skall staden ha haft två torg, dock finns det inte några arkeologiska stöd för detta. Det finns antydningar om att stadens stora torg låg söder om ån tillsammans med rådhuset, men det är fortfarande oklart. Enligt tänkeböcker så skall det ha legat ett torg på var sida om ån (Järpe 1986 s. 22, 66). Norretorg nämns i samband med Nya Lödöse och kan kopplas till ett torg som skall vara lättillgängligt för fiskebåtar som legat vid en hamn. af Ugglas menar att detta torg skulle motsvara det som i Lödöse kallades för Fisketorget (af Ugglas 1931 s. 523).

Gatunät/stadsplan

Det finns ingen karta på en stadsplan från den tid då staden existerade. Det finns flera lämningar efter stenläggningar över hela området och de flesta har tolkats som gator medan tolkningar om gårdsplaner också diskuteras. Enligt uppgifter i tankeböckerna från staden omtalas en väg som låg utanför, vad som förmodas, vara den södra stadsporten, denna väg fortsätter ut ur staden mot Gullberg och har under 1500-talet nämnts vid olika namn i de skriftliga källorna. Detta skall troligtvis vara den huvudgata om löpte genom staden (Järpe 1986 s. 13, 22, 66). Nya Lödöse har haft en storlek på omkring 22 hektar, lite mindre yta än föregångaren Lödöse (Riksantikvarieämbetets fornsök- fmis 2013).

Marknader/handel

Under början av 1530-talet blev Nya Lödöse en viktig del i de internationella handelskontakterna. Det fanns en plan om att Nya Lödöse skulle bli Sveriges huvudort när det gällde handel väster ut. Den skriftliga källan är ett brev från Kristian II:s ekonomiske rådgivare. Lars Linge menar på att man inte med någon säkerhet kan veta om Gustav Vasa hade några planer på detta, men att man dock kan medge att han arbetade för att Nya Lödöse skulle få en stark roll när det kom till den svenska utrikeshandeln. Det finns skriftliga källor som visar att det fanns marknader i Nya Lödöse. År 1526 hade befolkningen fått tillstånd att köpa slaktboskap mellan marknadstillfällena. De fick också medgivande att föra handel med Dalsland och Värmland 1547. Två marknader som ägde rum var Påls- och Larmässomarknaden. Larmässomarknaden skall ha funnits lika länge som staden och har haft många besökare, inte bara från Sverige utan även från Norge och Danmark. Mattismässomarknaden överfördes från Gamla Lödöse till Nya Lödöse 1528 och båda de sistnämnda marknaderna övertogs med tiden av Göteborg (Järpe 1986 s. 11f; Linge 1969 s. 55f, 107f).

Hamn

Med räkegenskaper och tullhandlingar som grund går det att säga att Nya Lödöses hamn varit stor och haft stor betydelse. Det har varit en stor mängd varor som passerat genom staden och en stor hamn har varit en viktig del. Det har diskuterats om att det eventuellt funnits en mindre hamn vid älven och att varorna fraktats till en våg på torget. En hamn för mindre båtar skall också ha legat i Sävån. Den andra tolkningen är att den stora hamnen skall ha legat i Sävån eftersom den då haft närhet till torget. 1526 kom Gustav Vasa med ett önskemål gällande dämningar i Göta älv. Detta var för att det skulle gå att segla mellan Sävholmen och Nya Lödöse (Järpe 1986 s. 23).

Hantverk

I den mängd keramik som hittats i Nya Lödöse var rödgods den dominerande (Sandin et al. 2011 s. 34). Köpmansbodan finns omnämnda och har legat vid torget (Järpe 1986 s. 21).

Övriga funktionsbyggnader

Skola i Nya Lödöse

I tänkeböckerna omnämns år 1587 en skolstuga och en skolmästare (Järpe 1986 s. 21).

Jämförelse och resultat

I nedanstående tabell redovisas de studerade institutionerna och funktionernas existens i städerna. I Kungahälla fanns tre kyrkor, två kloster och en försvarsanläggning/kungsgård. Vi vet att staden har varit i handelsplats och att det har producerats varor där. Orsaken till att det inte med säkerhet går att placera in resterande institutioner eller funktioner i Kungahälla är bristen på material och information. I Kungälv har samtliga institutioner förutom ett kloster påträffats. Det är troligt att det funnits två kyrkor i Kungälv, en som uppfördes på Fästningsholmen men som sedan brann ner samt den som byggdes vid torget som fortfarande står. Kyrkorna i Kungälv har således avlöst varandra. I Lödöse har det, som i Kungahälla, funnits tre kyrkor om inte fler, en borg och en kungsgård. Det har också funnits ett kloster, samt ett hospital, rådhus och en hamn. Staden har agerat handels- och marknadsplats samt haft en stor varuproduktion. Det som är oklart när det gäller staden är var de olika torgen legat samt hur många det har funnits. Materialet från Nya Lödöse skiljer sig stort från Lödöse. Det finns inte mycket att gå på varken skriftligt eller arkeologiskt. Dock har vi kunnat få fram att det funnits en kyrka i staden, ett kloster och ett hospital en kort tid samt ett rådhus, hamn och torg. Det finns inga direkta bevis att det funnits en försvarsanläggning i Nya Lödöse.

	Kungahälla	Kungälv	Lödöse	Nya Lödöse
Kyrkor	⊗⊗⊗	⊗ (⊗)	⊗⊗⊗	⊗ (⊗⊗)
Kloster	⊗⊗	-	⊗	⊗
Försvarsanläggning/ kungsgård	⊗	⊗	⊗	(⊗)
Hospital	∅	⊗	⊗	⊗
Rådhus	-	⊗	⊗	⊗
Torg	∅	⊗	⊗(⊗⊗)	⊗
Gatunät/stadsplan	∅	⊗	⊗	(⊗)
Marknad/handel	⊗	⊗	⊗	⊕
Hamn	∅	⊗	⊗	⊕
Hantverk	⊗	⊗	⊗	⊕

Varje symbol representerar en institution/funktion. Flera symboler representerar flera institutioner.

⊗ Arkeologiska bevis för institutionen/funktionen

(⊗) Belägg finns för en institution/funktion, men de är osäkra.

⊕ Få arkeologiska bevis, oklart om dess placering och utseende men har funnits på platsen

∅ Inga arkeologiska spår, men har med största sannolikhet funnits på orten

- Inga spår eller omnämningar att detta funnits i staden

I Kungahälla märks en tydlig skillnad mellan före och efter flytt. Orsaken är att staden bränns ner och inga nya byggnader uppförs på platsen. Denna stad försvinner samtidigt som Kungälv etableras och blir den nya hemorten för Kungahällas före detta invånare på 1600-talet. Här

finns ingen kontinuitet och inte heller någon parallell aktivitet. Inte heller finns det kvar några lämningar efter Kungahälla idag, då platsen använts som odlingsmark och bevaringsförhållandena tär på det arkeologiska materialet. Kungahälla läggs inte ner förrän på 1600-talet, men har under flera århundraden varit en mindre betydande ort än vad platsen var på 1000-1100-talet. Kunglig närvaro var något som Kungahälla haft vid flera tillfällen men efter det att staden anfölls på 1130-talet har inte staden något kungligt residens längre (Johansson & Berg 1984 s. 14). Det lades inte mycket fokus på stadens uppbyggnad från den norska kronans sida och stadens aktiviteter avtog med tiden.

Lödöse gick inget sådant öde till mötes då invånarna blev ombudade att flytta till Nya Lödöse på 1400-talet. Lödöse blev då en liten ort där ett hundratal invånare levde kvar parallellt med den nyetablerade staden. Hospitalet och verksamheten finns kvar i nästan 100 år, men verksamheten flyttades år 1528 till Nya Lödöse och deras klosterlokaler. Det kan tyckas vara underligt att man flyttar en hospitalverksamhet från en stad där det fortfarande bor kvar människor. Detta kan ha varit ett sätt att tvinga de personer som bodde kvar att flytta till Nya Lödöse. Som ett resultat av uppsatsens andra fråga, angående kontinuitet, så finns det en koppling mellan den nyetablerade staden och dess föregångare när det gäller Lödöse och Nya Lödöse. Den nya staden placerades vid liknande topografiskt läge som Lödöse och tog över rollen som ledande handelsstad mot väster. Den gamla stadens funktioner överfördes till den nya staden, material från en del gamla byggnader flyttades rent fysiskt och användes som byggnadsmaterial i den nya staden. I Nya Lödöse finns det teorier om att det skall ha funnits en försvarsanläggning, men inget som riktigt indikerar på detta. Kungamakten förefaller ha saknat en fast punkt i staden. Detta kan tyda på att stadens borgerskap var drivande i den interna utvecklingen. I Kungälv finns Bohus Fästning, som uppfördes redan på 1300-talet, och som varit den stora fokuspunkten i staden. Rådhus, torg och hamnar finns i städerna och kungsgårdar och befästa byggnader avtar generellt.

Nedan diskuteras uppsatsens resultat mer i detalj uppdelat på de tre makter – kyrka, kungamakt och borgerskap – som utgjort grunden för analysen. De olika funktioner och institutioner som jämförs kan som tidigare nämnts kopplas till olika makter (se ovan sid X). Genom att analysera hur de olika ”makternas” inflytande växlat över tid kan städernas funktioner före och efter stadsflytten jämföras. Här vävs också svaren på de övriga frågorna in, så som vilken skillnad som fanns mellan städerna före och efter flytt. Skillnaden mellan kontinuitet och diskontinuitet i städerna presenteras även. Det redogörs också vilka kopplingar som kan dras mellan uppsatsens städer och städer med liknande karaktär och historia i andra delar av Sverige. Det handlar främst om de så kallade ”Syskonstäderna” som uppkom på 1600-talet i Skåne, Halland och Blekinge genom Christian IV:s stadspolitik.

Kyrkans plats i staden

Något som kan ses som ett mönster som passar in på varje stad är att det alltid funnits en kyrka. Det går att se kopplingar mellan vilken makt som styr och vilka institutioner som finns på en plats. Låt oss börja med att diskutera den kyrkliga makten i städerna. Något som kan ses som ett mönster som passar in på varje stad är att det alltid funnits en kyrka.

Det har funnits tre kyrkor både i Kungahälla och i Lödöse, vilket tyder på att den kyrkliga makten spelat stor roll i staden. Det har även funnits kloster i de båda städerna, men när dess invånare blev ombedda att flytta har det inte lagts ner någon större fokusering på att uppföra flera kyrkor eller kloster i de nya städerna. I Kungälv byggs en kyrka men som ett resultat av reformationen på 1500-talet uppförs det aldrig något kloster i Kungälv. I Nya Lödöse byggs en kyrka, men mycket tyder på att invånarna inte haft ett kyrkbygge som första prioritet när de bosatte sig i Nya Lödöse. De verkar ha haft en mindre träkyrka under lång tid innan material hämtades från Lödöse för ett kyrkbygge. Hospitalet i Lödöse läggs ner och där används bara den ena kyrkan aktivt.

Under tidigmedeltiden var det vanligt med en mångkyrklighet i Europa. Det har varit utmärkande för städerna som med hjälp av gator förbundit dessa heliga platser. Att det fanns så många kyrkor i en stad visar på att makten var splittrad över stora delar av staden menar Anders Andrén. De som var byggherrar till kyrkorna var ofta kungar, biskopar eller den lokala aristokratin och de skapade ett slags religiöst landskap som kunde kopplas till kristendomen. Gatorna var som sagt det som kopplade samma viktiga platser som kyrkor, kloster, borgar och vägar in- och ur staden. Andrén menar att detta markerar en kristen rationalitet i kommunikationen (Andrén 1989 s. 156, 159). Exempel på mångkyrklighet har vi först och främst i Lödöse. Det framstår av vissa källor att det funnits över sju kyrkor i Lödöse, men det finns tre stycken som omtalas när det handlar om den medeltida staden. Det fanns två församlingskyrkor, S:t Olof och S:t Peder samt en klosterkyrka, S:ta Maria. Dessa kyrkor har alla stått kvar efter det att staden lades ner och invånarna uppmanades till att flytta. I Kungahälla har det funnits tre kyrkor och två kloster som också tyder på mångkyrklighet.

En skillnad som märks är att det inte längre handlar om någon mångkyrklighet i de senmedeltida och tidigmoderna städerna - Kungälv och Nya Lödöse. I Nya Lödöse uppfördes ingen stenkyrka förrän i slutet av 1520-talet, troligtvis har det funnits en träkyrka på platsen tidigare. Man får ett intryck av att det inte fanns någon stor fokusering på de kyrkliga institutionerna i de nya städerna. Detta ger också en inblick i att klosterverksamheten avtog i den nya staden. Reformationen under 1500-talet var orsak till detta. Det var också efter reformationen som klostret i Gamla Lödöse ödelades. Vi ser att en mer kunglig makt har tagit över då det finns färre kyrkliga institutioner. Dock uppförs det inte mer kungliga byggnader för det utan man kan säga att kungamakten härskar via dekret och bestämmer och borgerskapet utför kungens order.

I Kungahälla brändes stadens kyrkor ner under anfall och restaurerades aldrig. Klostren fanns kvar i staden i början av 1500-talet, men även de föll offer för reformationen.

Augustinerklostret tillföll Bohus och franciskanerklostret förstördes under kriget med Christian II (Johansson & Berg 1984 s. 16). I Kungälv byggdes inget kloster upp efter befolkningens flytt till Fästningsholmen i början av 1600-talet. Kloster var inte längre något som var aktuellt, vilket visar att kyrkans makt i städerna hade minskat och att det än en gång syns bland institutionerna i en stad.

Kyrkans placering i staden var ofta kopplad till de kommunikationsleder som gick genom den. En huvudled passerade troligtvis kyrkans läge eller en gata som ledde fram till stadens torg (Andrén 1989 s. 159). I Lödöse låg S:t Peder vid en huvudgata, den norrgående gata som gick genom staden och fortsatte mot Skara. Denna gata ledde också genom ett torg. Klosterkyrkan S:ta Maria låg intill korsningen mellan huvudgatan förbi S:t Peder och den gata som gick ner mot älven. Vid slutet av denna västgående gata låg S:t Olofskyrkan.

Vi har inga direkta bevis angående gatunätverket i Kungahälla, kyrkorna låg med största sannolikhet längs en huvudgata eller i slutet av en. Den ena kyrkan har troligtvis legat på en kulle vid utkanten av stadsbebyggelsen. I Kungälv uppfördes 1600-tals kyrkan vid torget och i Nya Lödöse har stadskyrkan legat i de centrala delarna. Anders Andrén menar att i Lund så ligger alla kyrkor i det väderstreck som graven för kyrkans helgon finns placerad i den kristna världen. De kyrkor som är tillägnade europeiska helgon ligger i den västra delen av staden och likadant är det för öster, norr och söder (Andrén 1989 s. 161). Denna koppling mellan helgon och kyrkans placering kan vi inte hitta i de städer uppsatsen diskuterar. I Lund låg S:t Olof i norr, medan S:t Olofskyrkan i Lödöse låg i den västra delen av staden. Denna argumentation passar på en stad som Lund, men alla medeltida städer verkar inte haft samma tanke med sin placering av kyrkorna. Det märks tydligt att kyrkans roll i städerna förändrades efter det att städerna flyttat. Kyrkliga institutioner lades ner och försvann, förutom stadskyrkan, men jämfört med tidigare finns det nu bara en kyrka i staden efter det att den flyttat. Kyrkan som institution tillhörde en makt på tillbakagång.

Den kungliga makten i städerna

För att återkoppla presenterade fakta till Anders Andréns olika urbaniseringsfaser går det att se kopplingar mellan hans tolkningar och de städer som diskuterats. Han menar att när orterna under den första fasen, 1000-1200-tal, etableras är det fokus på de kyrkliga institutionerna, även om den feodala makten expanderar under denna period. Andrén lägger ingen större vikt vid att diskutera de olika institutionerna i en stad så som mångkyrklighet och vilka offentliga byggnader som fanns. Att den feodala makten ökade går att se i både Kungahälla och Lödöse. I båda städer uppförs borgar och troliga kungsgårdar. Kopplingen mellan kyrkan och kungamakten finns kvar i städerna. Detta syns genom uppförandet av kyrkor och etableringen av kloster som Andrén menar görs av kronan (Andrén 1998 s. 159). Ett tydligt är myntningen i Lödöse som görs av kronan.

Under stor del av 1100-talet ägde maktkamper om tronen rum i Sverige och när dessa börjar avta i början av 1200-talet minskar kyrkans ledande roll. Troligtvis, menar Kristina Carlsson, beror detta på att den politiska makten inte längre behövde sin allians med den religiösa makten. En del i detta kan vara att ett flertal handelsstäder i Sverige, specifikt i Västergötland, nu var kända på den europeiska marknaden inom Hansaorganisationen. Den kungliga makten ökar under 1300-talet. Detta är tiden för de många medeltida borgar som uppförs runt om i landskapen samt då den centrala kungamakten är etablerad (Karlsson 2007 s. 172f).

Kronans makt tar över i städerna under senare delen av medeltiden och in i den tidigmoderna tiden. Det är stor fokusering på att en stad kan försvara sig. Detta är något som Gustav Vasa

är noga med när det gäller Nya Lödöse. Invånarna blir än en gång ombedda att flytta eftersom staden har svårt att försvara sig under 1500-talet. Vilket inte är konstigt eftersom det som sagt inte fanns någon försvarsanläggning i Nya Lödöse. Staden har varit av kungligt intresse men ingen direkt närvaro. I Kungälv har det sedan 1300-talet byggts en stor fästning intill stadsbebyggelsen. Material hämtas från den övergivna staden Kungahälla. Man får en bild av att de byggnader som lämnas kvar i de tidigmedeltida städerna används som ett stenbrott. När nya stridstekniker uppfinns behöver man ett nytt sätt att försvara sig. Det är därför inte mer än rimligt att det uppförs nya försvarsanläggningar på en helt ny plats istället för att försöka återuppbbygga de gamla städernas försvar.

Borgerskapet

Det är framförallt de offentliga byggnaderna som rådhus, torg och hamn som troligtvis har funnits i alla städer som uppsatsen diskuterar. Dessa institutioner var viktiga för borgerskapets verksamhet, både för handel, hantverk och för stadens förvaltning. De arkeologiska bevisen för dessa institutioner är få, men genom historiska källor är det tydligt att de varit en viktig del i stadsbebyggelsen. När Kungälv inte hade något rådhus i början av 1600-talet användes en av stadens källare som ett sådant. I källorna förklaras saknaden av ett rådhus på sådant sätt att det verkar som en självklarhet att ett rådhus skall finnas i staden, men att det av någon anledning inte uppförts då källorna skrevs. På grund av saknaden av kungsgårdar eller borgar i städerna fick borgerskapet mer möjlighet att sköta om stadens angelägenheter själva när den kyrkliga närvaron avtog. Kungen bestämde fortfarande men fanns inte på plats i staden utan skötte stadens ärende från annan plats.

Städernas storlek

Angående skillnad och likheter mellan städerna har flera exempel redan presenterats, men en av de största skillnaderna är städernas utbredning.

Uppfattningen man får angående Kungahälla och Lödöse under deras storhetstid är att de uppvisar både likheter och skillnader. Efter sammanställningen av institutionerna i de båda städerna samt funktioner på platsen får man känslan av att Lödöse är en betydelsefull stad medan Kungahälla visserligen var en stad, men av en mindre storlek. I Kungahälla finns marknader och det är en handelsstad med internationella kontakter, men inte alls i samma omfattning som Lödöse. Denna uppfattning kan mycket väl bero på mängden bevarat material från medeltiden. Bevaringsförhållanden har varit olika för de båda platserna och något som har betydelse är också hur mycket arbete som lagts ner på utgrävningar. I Lödöse har det under lång tid gjorts utgrävningar vilket inte är fallet i Kungahälla. Stor del av Kungahällas stadsområde ligger idag under jordbruksmark och har med tiden plöjts bort. I Lödöse finns fortfarande bebyggelse kvar och något jordbruk har inte förstört kulturlagren. En stor skillnad mellan de båda tidigmedeltida städerna är tjockleken på deras kulturlager. I Kungahälla är kulturlagret inte tjockare än en halv meter medan i Lödöse finns det lager på omkring tio meter. Detta säger också vilken skillnad det är på mängden arkeologiskt material som påträffats, men också något om intensiteten i den verksamhet som bedrivits på platsen.

Det går också att se en skillnad i storleken på stadsområdet. Kungahällas stadsområde tycks ha haft en storlek på 5 hektar medan Lödöse haft omkring fem gånger så stort stadsområde.

Nya Lödöse har inte varit mycket mindre än sin föregångare, då staden haft omkring 22 hektar av bebyggelseyta. Den gamla stadsdelen av dagens Kungälv som uppfördes i slutet på 1600-talet har en yta på 4,5 hektar och är ungefär lika stor som Kungahälla. Denna bebyggelse har under de senare århundradena expanderat och idag har staden Kungälv en yta på omkring 340 hektar om man räknar de centrala delarna.

Kontinuitet och diskontinuitet

Uppsatsen diskuterar kontinuiteten mellan städerna när det gäller deras funktioner. Det finns tydliga exempel på både kontinuitet och diskontinuitet. Detta är något som skiljer Lödöse och Kungahälla åt som en följd efter flytten. Kungahälla brändes ner och ödelades och kom med tiden att användas som jordbruksmark för att sedan hamna helt under jord. Idag finns inga specifika spår efter staden kvar på platsen mer än lämningar efter borgen på Ragnhildsholmen och benämningar som Klosterkullen och Kastellgården, som idag är en stor bondgård. Att Kungahälla inte fortlevde parallellt med Nya Kungälv kan bero på att staden inte längre agerade som kungligt säte. Norge hade under stor del av medeltiden ingen egen kung utan kungen styrde ofta över flera riken. Det har därför, med största sannolikhet, funnits andra städer som agerat kungligt säte istället för Kungahälla. Magnus Eriksson var under första delen av 1300-talet kung av både Norge och Sverige och enligt historiska källor spenderade han tid i Lödöse. Kungahällas tid som kungligt residens tog slut redan på 1130-talet efter det att staden brändes då vänderna anföll (Johansson & Berg 1984 s.14). Detta ger oss ett tydligt svar på uppsatsens fråga angående kontinuitet, samt även svar på en tydlig skillnad mellan medeltidsstäderna. Staden på Fästningsholmen i Kungälv brändes ner och invånarna flyttade till fastlandet, dock finns det offentliga byggnader på området intill Bohus fästning kvar än idag från början av 1600-talet. Ingen av städerna blev en kopia av sin föregångare.

Lödöse fortlevde dock parallellt med den nyetablerade staden. Fast att staden brändes ner stod flera av institutionerna kvar och det fanns fortfarande befolkning som inte lämnade orten. Skeppsbyggeri etablerades i staden och Lödöse Varv uppfördes senare. Fast Lödöse skulle läggas ner på order av Gustav Vasa så var orten fortfarande aktiv under kronans påverkan. Ett exempel på kontinuitet av funktioner trots att staden flyttat är att kronan lägger ner Lödöse som hamn- och handelsstad och låter Nya Lödöse överta dessa funktioner med lyckat resultat. Nya Lödöse blev en viktig stad i den internationella handeln under 1500-talet. Det finns hypoteser om att det har funnits en skeppsgård i Nya Lödöse (Persson 2003 s. 11). Detta visar på ännu en kontinuitet av funktionerna från Lödöse. På 1570-talet har Lödöse troligtvis en befolkning på dryga 100 personer, men redan på 1590-talet har invånarantalet fyrdubblats (Ekre 1966 s. 6). Befolkningen från Lödöse bosatte inte sig på Sävholm, som rådet föreslog, utan etablerade sin nya stad vid mynningsområdet där Sävån rinner ut i Göta älv. Detta liknade mer den gamla stadens läge. De grävde kanaler i form av en halvcirkel runt mynningsområdet (Ekre u å s. 2). Detta visar att invånarna önskade att göra den nya staden lik den gamla.

De nyetablerade städerna som Nya Kungälv, Kungälv och Nya Lödöse skapade alla ett eget utseende. Byggnadsmaterial från både Kungahälla och Lödöse fraktades till Kungälv och Nya

Lödöse, de nyetablerade städerna var inte uppbyggda på samma sätt eller lade fokus på samma saker när det gällde funktioner och institutioner.

”Syskonstäder”

Det ena syftet med uppsatsen var att diskutera städernas likheter och skillnader. Det finns andra städer än de i Göta älvdalen som har kopplingar till omlokalisering och kontinuitet. Det är flera städer i Danmark som flyttar under 1600-talet, på order av Christian IV. De är Kungälv så kallade ”syskonstäder”, eftersom man kan se ett mönster när det gäller omlokalisering av dessa städer. Den danske kungen Christian IV lade ner städer samtidigt som han etablerade nya och orsaken till detta var att han ville koncentrera handeln till starka städer med en bra placering. ”Syskonstäderna” i vad som idag är södra Sverige var följande: Kungälv, Varberg, Kristianstad och Kristianopel. Längs kusterna i Bohus, Halland, Skåne och Blekinge utvidgades städer och det skedde omregleringar. Redan år 1599 etablerades Kristianopel i östra Blekinge som en ersättare till den medeltida staden Avaskär, som tidigare legat precis norr om det nya stadsområdet. En fästningsstad placerades där för att stärka försvaret mot den svenska staden Kalmar samt som ett handelscentrum. Kristianstad uppfördes år 1614 som en fästningsstad med institutioner liknande de i Kungälv och staden fick en renässansprägel. Kristianstad ersatte de medeltida städerna Vä och Åhus. Den stad som är mest lik Kungälv är Varberg. Föregångaren till Varberg hade år 1612 bränts av svenska trupper och invånarna fick antingen bosätta sig vid fästningen i Varberg eller i Bohus. Stadsplanen har inte varit lika oregelbundet som i Kungälv, men liknar inte de raka gator som finns i Kristianstad eller Kristianopel (Linge 2002 s. 57ff). Att jämföra de fyra städerna med andra städer som går igenom liknande process gör att vi ser att dessa städers flytt inte var något unikt. Det är viktigt att se att detta inte var något som enbart skedde i Göta älvdalen utan på andra platser i Sverige.

Genom detta resultat kan man göra vidare forskning – undersöka andra städer som har gått igenom liknande processer. De städer som Christian IV grundade i de södra delarna av Sverige kan diskuteras och jämföras med sina föregångare – med samma mall som i denna uppsats eller med andra infallsvinklar. Vidare forskning kan också handla om orsaken till varför städer flyttar – det går att göra en undersökning av uppsatsens fyra städer eller gå vidare till andra medeltida städer som omlokaliseras.

Sammanfattning

Syftet med uppsatsen är att jämföra två medeltida städer i Göta älvdalen – Kungahälla och Lödöse, samt deras efterträdare – Kungälv och Nya Lödöse. Städernas karaktär och funktion före och efter omlokalisering jämförs. Uppsatsen ställer städerna mot varandra genom att se vilka institutioner samt funktioner som funnits i städerna som: Kyrkor, kloster, försvarsanläggning och kungsgård, hospital, rådhus, torg, gatunät och stadsplan, marknad och handel, hamn, hantverk och samt om det finns några specifika funktioner eller institutioner som karakteriserar staden. Vad uppsatsen även vill svara på är om det fanns någon skillnad, samt likhet mellan de medeltida städerna. Fanns det någon kontinuitet mellan de nyetablerade städerna och deras föregångare? Syns makten – kyrkan, kungamakten och borgerskapet – i städernas institutioner och funktioner? I den redovisande delen av uppsatsen beskrivs

städernas innehåll, det vill säga, vilka institutioner och funktioner som funnits i staden. De beskrivs och diskuteras. Fattas det vissa institutioner i en stad diskuteras orsaken till detta, samt om det finns en viss intuition eller funktion diskuteras det även vad som tyder på dess närvaro. Genom denna presentation av innehållet i städerna får vi också reda på skillnader och likheter mellan de fyra städerna.

Det går att tydligt se en skillnad mellan de två tidigmedeltida städerna – Kungahälla och Lödöse. Städernas storlek, innehåll och aktivitet skiljer sig. Orsaken till detta diskuteras också och det beror på bland annat att Lödöse varit en mer betydelsefull handelsstad än den parallella staden Kungahälla. Det beror också på bevaringsförhållanden. Större och fler arkeologiska utgrävningar har gjorts i Lödöse än i Kungahälla. Det är stor skillnad på kulturlagren, samt de skriftliga källorna från medeltiden. Något som också skiljer städerna åt är kontinuiteten. Kungahälla överges på 1600-talet då befolkningen blir ombedda att flytta till Kungälv och Bohus fästning. Från den medeltida staden togs byggnadsmaterial till fästningen och spåren efter staden plöjdes med tiden bort. Kungahälla är under de senare århundradena och är än idag enbart en åkermark. På Ragnhildsholmen finns ruiner efter borgen där. Resultatet för Lödöse efter flytten var inte den samma. Staden hade inte kvar samma storlek eller aktivitet som under medeltiden – men fortlevde parallellt med Nya Lödöse. Befolkningsmängden var nere på runt hundra personer men hade fyrdubblats efter bara några år. I Lödöse byggdes också några av kronans skepp i det skeppsbyggeri som sedan blev Lödöse varv. S:t Olofskyrkan monterades ner och fraktades till Nya Lödöse. I samband med detta lades hospitalverksamheten ned och flyttades till den nya staden.

Under undersökningens gång ser man att det finns en koppling mellan den makt som råder och vilka institutioner som är aktuella i städerna. När Lödöse lades ner på 1400-talet uppfördes ingen ny kyrka direkt i Nya Lödöse utan det dröjde nästan femtio år innan staden fick en kyrka. Det finns teorier om att de haft en mindre träkyrka där – men det syns att religion inte var första prioritet för befolkningen nu. Kyrkans makt minskade med tiden och speciellt efter reformationen på 1500-talet. Kronans makt hade redan innan ökat – det byggdes borgar och kungsgårdar runt om i landskapet – men ökade samtidigt som kyrkans makt minskade. Det syns i städerna att det inte längre var aktuellt att uppföra kyrkliga byggnader – i Kungälv byggdes aldrig något kloster. I Nya Lödöse gjordes det, men dess lokaler användes efter kort tid till hospitalverksamheten – men också den lades ner kort efter och flyttade från Nya Lödöse till Göteborg. Kungen spenderade inte länge tid i städerna utan gav order till borgerskapet som tog hand om städerna. Det blev mer fokus på handel än både kyrkliga institutioner och försvarsanläggningar.

Man skulle kunna dra paralleller mellan andra städer som en vidare forskning inom ämnet. Det skulle även vara intressant att diskutera orsakerna till varför städerna flyttar, samt diskutera Christian IV:s städer som även dem omlokaliseras på 1600-talet.

Referenslista

af Ugglas, Carl R. (1931) *Lödöse: historia och arkeologi*. Göteborg: Erlanders.

Andersson, Hans. (1981) *Medeltidsstaden 29: Kungahälla*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet/Statens Historiska Museer.

Andersson, Hans. (1990) *Sjuttiosex medeltidsstäder- aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer.

Andersson, Hans. (2001) Kungahällas urbanisering i ett västskandinaviskt perspektiv. I: Andersson, H, Carlsson K & Vretemark M (red.) *Kungahälla: problem och forskning kring stadens äldsta historia*. Uddevalla: Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr 70. Lund Studies in Medieval Archaeology nr 28, pp 187-198.

Andersson, Hans & Carlsson Kristina. (2001) Kungahällaprojektet- en bakgrundsteckning. I: Andersson, H, Carlsson K & Vretemark M (red.) *Kungahälla: problem och forskning kring stadens äldsta historia*. Uddevalla: Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr 70. Lund Studies in Medieval Archaeology nr 28, pp 9-28.

Andrén, Anders. (1985) *Den urbana scenen: städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Malmö: Liber Förlag/Gleerup.

Andrén, Anders. (1998) Från antiken till antiken: Stadsvisioner i Skandinavien före 1700. I: Andrén, Anders *Staden: himmel eller helvete: tankar om människan i staden*. Stockholm: Informationsförlaget, pp 142-184.

Carlsson, Kristina & Ekre, Rune. (1980) *Medeltidsstaden 21: Gamla Lödöse*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet/Statens Historiska Museer.

Carlsson, Kristina. (1998) *Tre kvarter i Gamla Lödöse- kronologi och funktion*. Göteborg.

Carlsson, Kristina. (2001) Keramiken i Kungahälla- kronologi, handel och funktion. I: Andersson, H, Carlsson K & Vretemark M (red.) *Kungahälla: problem och forskning kring stadens äldsta historia*. Uddevalla: Bohusläns museums förlag, pp 57-74.

Carlsson, Kristina. (2007) *Var går gränsen? Arkeologiska uttryck för religiösa och politiska aktörer i nuvarande Västsverige under perioden 1000-1300*. Uddevalla: Bohusläns Museums Förlag.

Ekre, Rune. (u å) *Från Lödöse till Göteborg: om den vandrande staden*.

Ekre, Rune. (1966) *Lödöse museum*. Lödöse: Lödöse museum.

Ekre, Rune. (1968) Ny bild av medeltidens Lödöse. *Göteborg förr och nu*.

Ekre, Rune. (1979-80) Om Olofskyrkan i Gamla Lödöse. *Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift*.

Ekre, Rune, Hylander Carl & Sundberg Rolf. (1994) *Lödösefynd: ting från en medeltidsstad*. Stödföreningen för Lödöse Museum.

Gustav den förstes registratur 1528, I: Sveriges Historia, Första serien utgiven 1871. Stockholm.

Gustavsson, Janette & Sandin, Mats. (2012) *Göteborg 218, Nya Lödöse: Göteborgs stad och kommun: Arkeologisk förundersökning, Yta J*. Kulturhistoriska rapporter 141.

Harlitz, Erika. (2010) *Urbana system och riksbildning i Skandinavien: En studie av Lödöses uppgång och fall ca 1050-1646*. Göteborg: Göteborgs universitet.

Hökerberg, Håkan. (2003) *Kungälv tar form: stadens bebyggelsemönster*. Göteborg: Göteborgs Universitet.

Johansson, Sigurd & Berg, Kerstin. (1984) *Det gamla Kungälv*. Vänersborg.

Järpe, Anna. (1986) *Medeltidsstaden 60: Nya Lödöse*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet/Statens Historiska Museer.

Kindgren, Hans & Rydbom, Lars. (2001) Spår av en stad. I: Lundgren, E (red.) *Kungälv: Liv och kultur under 900år, en vänbok*. Göteborg, pp. 41-47.

Lagerlöf, Selma. (1899) *Drottningar i Kungahälla*.

Linge, Lars. (1969) *Gränshandeln i svensk politik under äldre vasatid*. Lund: Gleerup.

Linge, Lars. (2001) Kungälvs kontakter med Europa. I: Lundgren, E (red.) *Kungälv: Liv och kultur under 900år, en vänbok*. Göteborg, pp. 27-36.

Linge, Lars. (2002) *Christian IV, Bohus och Kungälv*. Kungälv: Föreningen Kungälvs Musie vänner/Christian IV-sällskapet.

Löfberg, Thomas. (2001) Från slott till fästningsruin. I: Lundgren, E (red.) *Kungälv. Liv och kultur under 900år, en vänbok*. Göteborg, pp 58-65.

Persson, Erik. (2003) *Lödöse Varf: Sveriges äldsta skeppsbyggeri mot västerhavet*. Varfshistoriska Föreningen i Göta Älvdalen.

Rytter, Jens. (2001) Håndverk i middelalderens Konghelle. I: Andersson, H, Carlsson K & Vretemark M (red.) *Kungahälla: problem och forskning kring stadens äldsta historia*. Uddevalla: Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr 70. Lund Studies in Medieval Archaeology nr 28, pp. 75-110.

Sandin, Mats, Thorsberg, Kalle & Wennberg, Tom. (2011) *Nya Lödöse, Göteborg 218: arkeologisk förundersökning*. Kulturhistoriska rapporter 133.

Stibeus, Magnus. (2001) Sigurd Jorsalafars kastell och Ragnhildsholmen. I: Andersson, H, Carlsson K & Vretemark M (red.) *Kungahälla: problem och forskning kring stadens äldsta historia*. Uddevalla: Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr 70. Lund Studies in Medieval Archaeology nr 28, pp. 149-174.

Widéen, Harald. (1944) *Klosterkyrkorna i Lödöse*. Fornvännen 1944

Internetkällor

Lödöse: Riksantikvarieämbetets fornsök- fmis a:

<http://kulturarvsdata.se/raa/fmi/html/10176300230001> (besökt 2013-12-11 kl. 13.10)

Nya Lödöse: Riksantikvarieämbetets fornsök- fmis b:

<http://kulturarvsdata.se/raa/fmi/html/10154902180001> (besökt 2013-12-11 kl. 18.25)

Kungälv:

Riksantikvarieämbetets fornsök- fmis c:

<http://kulturarvsdata.se/raa/fmi/html/10156300120001> (besökt 2013-12-12 kl. 17.34)

Riksantikvarieämbetets fornsök- fmis d:

<http://kulturarvsdata.se/raa/fmi/html/10156300130001> (besökt 2013-12-12 kl. 17.30)

Bildförteckning

Försättsblad: Illustration av författaren, 2013

Det har varit svårt att härleda upphovsrätten till vissa bilder.

Bilagor

Figur 1. Den tidigaste kartan från 1750 över Kungahällas område samt Ragnhildsholmen. Lantmäteriets historiska kartor.

Figur 2. Utsikt från Klosterkullen i Kungahälla mot stadsområdet, Nordre älv och Ragnhildsholmen. Foto: författaren, 2011.

Figur 3. Målning av Bohus fästning med staden på Fästningsholmen samt kyrkan på fastlandet. Ur: Suecia antiqua et Hodierna, tredje bandet (<http://www.kb.se/samlingarna/Kartor-bilder/Suecia-antiqua/tredje-bandet/Bohus-fastning/>). Godkänd för publicering.

Figur 4. Bohus fästning med älven nedanför. Foto: författaren, 2009.

Figur 5. Illustration av Petter Lönegård av Lödöse på 1300-talet ur Claes Thelianders "Det medeltida Västergötland", 2004 s. 100-101.

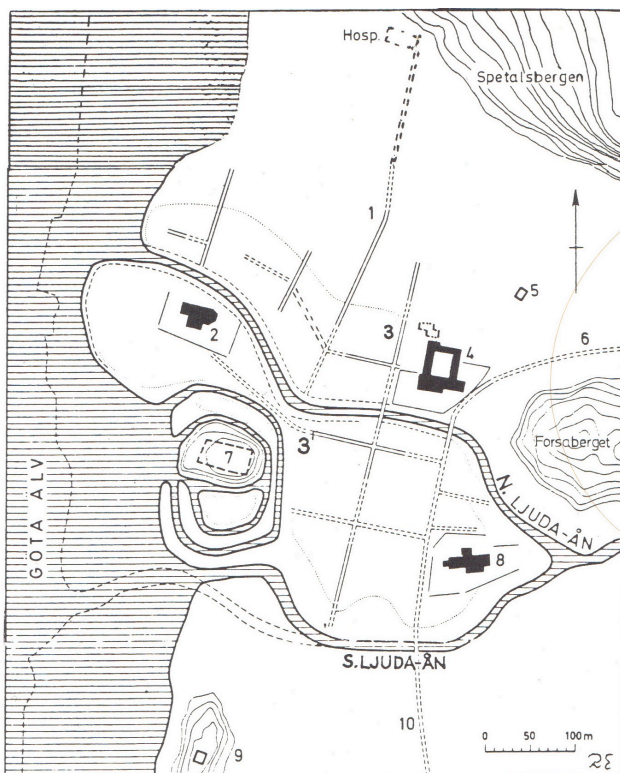
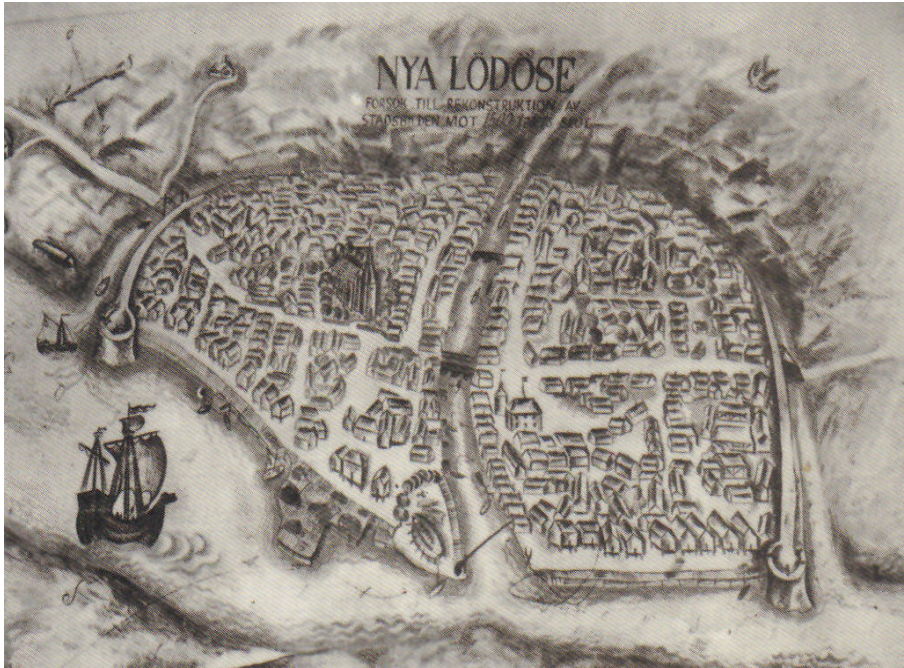

Fig. 2. Lödöse. Rekonstruktion av 1300-talets stadsplan.

Streckad linje i Göta älv = nuv. strandlinje	4 Dominikanerklostret
Punkterad linje = bebyggelsegräns	5 Tegelbruk
1 Utfartsgata mot norr (Norge) (S:t. Jörgens hospital markerat nära övre bildkanten)	6 Östra utfarten (mot Skara)
2 S:t Olovs kyrka	7 Borgen Lödösehus
3 Myntverk, 1300-tal	8 S:t Peders kyrka
3 ¹ Myntverk, 1100-1200-tal	9 Siödbefästning
	10 Södra utfarten (mot Varberg)

Figur 6. Illustration av Lödöses stadsplan under medeltiden. De kyrkliga institutionerna, borgar, myntverk och tegelbruk samt vägar är markerade med siffror och kan avläsas i listan nedtill. Ur: Rune Ekres "Om St Olofskyrkan i Gamla Lödöse", 1979-80 s. 79.

Figur 7. Försök till rekonstruktion av Nya Lödöse på 1500-talet. Ur: Rune Ekres ”Stadsbildningar i Göta älvs mynningsområde: hållpunkter i en resa” (u å s. 5).